Culture of Place Conservation & Regeneration, 2026; 1 (1): 1-30

Culture of Place Conservation & Regeneration

DOI : https://dx.doi.org/10.66224/cpcr.2026.1005

Original Paper Open Access

Spatial-Functional Disconnection Analysis in the Restoration of Mashhad's Sarshour Bazaar: A Framework for Regeneration of the Surrounding Fabric

Rahim Iranshahi[1]* ,Mohadese Zare Bahari[2]

1. Professor, Department of Restoration and Revitalization of Historic Buildings and Fabrics, Faculty of Conservation and Restoration, University of Art, Tehran, Iran
2. M.A. Student in Restoration and Revitalization of Historic Buildings and Fabrics (Urban Heritage), Faculty of Conservation and Restoration, University of Art, Tehran, Iran

Received: 2026/08/28 Accepted: 2026/09/30

Abstract

Historical bazaars in traditional Iranian cities transcend simple commercial marketplaces; they constitute the intricate spatial, social, and cultural backbone of urban identity, memory, and community life. The physical and semantic sustainability of these historic cores relies heavily on the uninterrupted continuity and symbiotic relationship between the central commercial spine and the surrounding residential and urban fabric. Mashhad's Sarshour Bazaar, holding a position of profound historic and spatial significance within the traditional fabric surrounding the Holy Shrine of Imam Reza, historically functioned as a dense, integrated network interwoven with diverse access routes, commercial-religious institutions, pilgrim accommodations, and traditional public baths. However, despite recent targeted conservation and restoration interventions along the primary retail axis of the bazaar, contemporary urban appraisals reveal that the adjacent background fabric suffers from severe physical degradation, functional monotony, structural obsolescence, fragmentation of the historic pedestrian network, and a marked decline in public space quality and social vitality. This glaring disparity has created a critical structural mismatch and spatial disconnection between the isolated conservation of the monument and the progressive decay of its surrounding context. This research aims to comprehensively explain the multi-layered spatial-functional conditions of Sarshour Bazaar and to formulate a robust, holistic framework for its integrated urban regeneration, utilizing a descriptive-analytical methodology and a layered analytical framework. Empirical and historical data were systematically gathered through exhaustive documentary and literature reviews, historical map interpretation, rigorous physical and functional field surveys, historical archive evaluations, and structured stakeholder perception surveys administered through Likert-scale questionnaires. The findings were meticulously evaluated across four distinct analytical layers: physical-morphological, functional-economic, accessibility-network, and socio-cultural. The results demonstrate that isolated, single-axis restoration initiatives that ignore the surrounding urban matrix fail to achieve genuine or sustainable urban revitalization. Consequently, this study emphasizes the paramount necessity of transitioning from conventional, isolated restoration practices to an integrated regeneration paradigm that safeguards historical spatial continuity, encourages community participation, and restores socio-economic vitality to both the bazaar and its hinterland.

Keywords:

Mashhad's Sarshour Bazaar, Historical Fabric, Integrated Regeneration, Island Restoration, Physical-Functional and Social Continuity

* Corresponding Author: r.iranshahi@art.ac.ir

©2026 by the Authors.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

Introduction

Within the framework of Iranian-Islamic urbanism, historical bazaars have historically functioned not merely as linear economic corridors but as the supreme structural anchors of urban organization, civic engagement, and socio-spatial cohesion. The morphological integrity and cultural identity of these historic structures are fundamentally contingent upon their fluid spatial continuity and organic integration with the surrounding residential quarters, neighborhoods, and urban infrastructure. In the historic core of Mashhad, Sarshour Bazaar represents a vital historical artery due to its close geographical and functional proximity to the Holy Shrine of Imam Reza. Historically, it operated within an interconnected matrix of access networks, pilgrim services, religious complexes, and communal spaces, fostering a resilient ecosystem of local life and commerce. In recent years, urban conservation policies and municipal interventions have concentrated heavily on the physical beautification and structural stabilization of the primary spine of Sarshour Bazaar. Nevertheless, detailed field observations, morphological analyses, and stakeholder feedback highlight a profound systemic failure: while the central retail axis received isolated physical restoration, the adjacent background context continued to suffer from accelerated physical decay, functional homogenization, degraded public spaces, and profound socio-spatial segregation. This piecemeal approach—commonly characterized as "island restoration"—fundamentally disregards the complex systemic feedback loop between a historical landmark and its wider urban ecosystem. To bridge this critical gap, this study investigates the multi-layered spatial and functional dynamics of Sarshour Bazaar and its surrounding urban fabric, with the ultimate objective of establishing a comprehensive, integrated regeneration framework that effectively harmonizes physical architectural conservation with long-term socio-functional urban vitality.

Materials and Methods

To achieve the research objectives of explaining the multi-dimensional spatial-functional conditions of Sarshour Bazaar and developing an integrated regeneration framework, this study adopts a comprehensive descriptive-analytical methodology integrated with a multi-layered evaluation framework. The research design incorporates both qualitative and quantitative data collection techniques to ensure methodological triangulation and robust empirical validity. Primary and secondary data acquisition involved several systematic stages: Documentary and Literature Review: Extensive investigation of historical documents, archival maps, academic literature, urban planning guidelines, and precedent studies concerning Iranian-Islamic bazaars and the historical evolution of Mashhad's urban core. Map and Spatial Analysis: Comparative historical map analysis utilizing geographic and cartographic sources to track the morphological transformations, boundary shifts, and network disruptions of Sarshour Bazaar and its surrounding fabric across different historical eras. Field Surveys: Comprehensive physical, structural, and functional field observations to document the current state of decay, building conditions, land-use patterns, and environmental quality at the parcel and block levels. Stakeholder Perception Evaluation: Administration of structured, Likert-scale questionnaires targeting local residents, merchants, traditional artisans, and regular visitors to capture qualitative insights regarding socio-economic challenges, community needs, and perceived impacts of past restoration projects.

Results

The collected empirical and spatial data were processed and analyzed through a systematic, multi-layered framework comprising four core analytical dimensions: Physical-Morphological Layer: Revealed extensive structural deterioration, inappropriate modern infill developments that violate traditional spatial scales, and severe fabric porosity issues in the background context surrounding the restored main spine. Functional-Economic Layer: Highlighted a transition toward mono-functional, tourism-oriented commercialization along the main axis, contrasted with economic stagnation, abandonment, and loss

of traditional local businesses in the secondary alleys and residential adjacencies. Accessibility-Network Layer: Demonstrated significant fragmentation of the historical pedestrian network, the disruption of continuous movement flows due to modern vehicular incursions, and the isolation of secondary routes from the primary commercial artery. Socio-Cultural Layer: Indicated a sharp decline in local community attachment, a weakening of traditional social safety nets, and a growing disconnect between transient pilgrim populations and permanent local residents. The collective findings definitively demonstrate that isolated, single-axis restoration focused solely on the physical shell of the main bazaar, in the absence of simultaneous, coordinated interventions in the surrounding matrix, is fundamentally incapable of achieving sustainable revitalization of urban identity, economic resilience, and daily social life.

Discussion

The glaring structural and spatial dichotomy observed between the physically restored main axis of Sarshour Bazaar and its severely degraded background fabric underscores the profound theoretical and practical limitations of isolated "island" interventions in historic urban environments. Traditional conservation models that treat historical monuments or commercial spines as standalone artifacts fail to account for the symbiotic, metabolic relationship that exists between a bazaar and its surrounding residential quarters. Achieving long-term, sustainable urban vitality in historic districts requires moving beyond cosmetic surface treatments to address root systemic issues. This necessitates synchronizing physical structural restoration with the diversification of local land uses, the reactivation of traditional pedestrian access networks, the preservation of vernacular architectural identity, and the active integration of local stakeholders' socio-economic needs into the planning process. Without addressing the functional decay and spatial segregation of the hinterland, investments in the primary axis remain superficial and temporally fragile.

Conclusion

In light of these comprehensive findings, this study concludes that successful revitalization of historical bazaars—specifically exemplified by Sarshour Bazaar in Mashhad—cannot rely on fragmented, monument-centric preservation strategies. Instead, there is an urgent theoretical and practical necessity to transition toward an integrated urban regeneration paradigm. This holistic approach explicitly prioritizes the restoration of historical spatial continuity, the enhancement of multi-layered functional integration, the revival of local economic networks, and the active stimulation of community participation. By bridging the spatial and functional divide between the bazaar and its surrounding context, planners and policymakers can successfully achieve enduring structural sustainability, preserve authentic cultural heritage, and restore vibrant socio-cultural life to historic urban cores.

This page is intentionally rendered without text

این صفحه آگاهانه بدون متن ارائه شده است

فرهنگ حفاظت و بازآفرینی مکان، ۱۴۰۵؛ ۱ (۱) :۳۰-۱

فرهنگ حفاظت و بازآفرینی مکان

DOI : https://dx.doi.org/10.66224/cpcr.2026.1005

مقاله پژوهشی

دسترسی آزاد

تحلیل لایه‌ای گسست فضایی-عملکردی در مرمت بازار سرشور مشهد؛ چارچوبی برای بازآفرینی بافت پیرامونی

رحیم ایرانشاهی[۱]* ،محدثه زارع بهاری[۲]

۱. استاد، گروه مرمت و احیاء بناها و بافت‌های تاریخی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنرایران، تهران، ایران

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد مرمت و احیاء بناها و بافت‌های تاریخی (میراث شهری)، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنرایران، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۵/۶/۶ پذیرش: ۱۴۰۵/۷/۸

چکیده

بازارهای تاریخی، علاوه بر کارکرد اقتصادی، بخش تفکیک‌ناپذیری از ساختار فضایی، اجتماعی و هویتی شهرهای ایرانی به شمار می‌آیند و پایداری کالبدی و معنایی آن‌ها وابستگی مستقیمی به تداوم ارتباط فضایی با بافت پیرامون دارد. بازار سرشور مشهد نیز به‌عنوان یکی از اجزای باارزش بافت تاریخی پیرامون حرم مطهر رضوی، درگذشته در پیوند فشرده و یکپارچه با شبکه معابر، فعالیت‌های تجاری-مذهبی، خدمات زائران، کاروان‌سراها و گرمابه‌های پیرامونی شکل‌گرفته است. بااین‌حال، باوجود اقدامات مرمتی اخیر در راسته اصلی بازار، بررسی وضعیت موجود نشان می‌دهد که بخش قابل‌توجهی از بافت پیرامونی با فرسودگی شدید کالبدی، ضعف تنوع عملکردی، گسست در شبکه دسترسی، کاهش کیفیت فضاهای عمومی و تضعیف حیات اجتماعی مواجه شده است. این وضعیت، نوعی ناهماهنگی و انقطاع میان حفاظت از عنصر تاریخی بازار و روند زوال زمینه شهری پیرامون آن ایجاد کرده است. پژوهش حاضر باهدف تبیین وضعیت فضایی-عملکردی بازار سرشور و ارائه چارچوبی جامع برای بازآفرینی یکپارچه آن، از روش توصیفی-تحلیلی و رویکردی لایه‌ای بهره می‌گیرد. داده‌های موردنیاز از طریق مطالعه اسناد و کتابخانه‌ای، تحلیل نقشه‌ها، برداشت‌های کالبدی و عملکردی، بررسی اسناد تاریخی و ارزیابی دیدگاه‌های ذی‌نفعان محلی از طریق پرسش‌نامه بر پایه طیف لیکرت گردآوری شده‌اند. یافته‌ها در چهارلایه کالبدی، عملکردی، اجتماعی و زمانی تحلیل گردیدند. نتایج بیانگر آن است که مرمت منفرد و تک راسته‌ای بازار، در صورت فقدان مداخله هم‌زمان در بافت پیرامون، نمی‌تواند به احیای پایدار هویت و حیات شهری منجر شود. ازاین‌رو، پژوهش بر ضرورت گذار از مرمت منفرد به بازآفرینی یکپارچه با تأکید بر تداوم تاریخی و تقویت مشارکت اجتماعی تأکید می‌کند.

واژگان کلیدی

بازار سرشور مشهد، بافت تاریخی، بازآفرینی یکپارچه، مرمت جزیره‌ای، پیوستگی کالبدی، عملکردی و اجتماعی

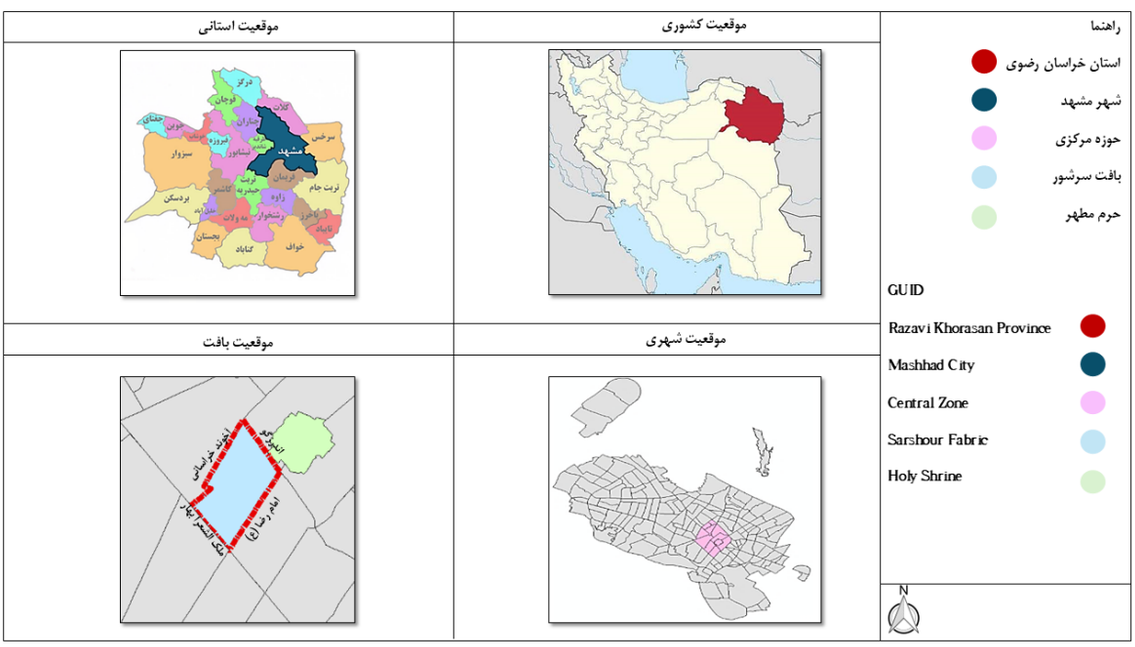
* مسئول مکاتبات: r.iranshahi@art.ac.ir

©2026 by the Authors.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

۱. مقدمه

بازار در شهرهای تاریخی ایران صرفاً یک فضای مبادله اقتصادی نبوده است، بلکه به‌عنوان بخشی از نظام سازمان‌دهنده شهر، در پیوند با مسجد، مدرسه، کاروان‌سرا، حمام، گذرها و محلات مسکونی عمل می‌کرده است. به همین دلیل، حیات و پویایی بازار تاریخی وابسته به کیفیت رابطه آن با شبکه فضایی و اجتماعی پیرامون است. هرگاه این پیوند تضعیف شود، بازار نیز به‌رغم حفظ نسبی کالبد، بخشی از کارکرد تاریخی و ظرفیت اجتماعی خود را از دست می‌دهد.

بازار سرشور مشهد از فضاهای تاریخی پیرامون حرم مطهر رضوی به شمار می‌آید. هویت این بازار در ارتباط با محله سرشور، مسیرهای حرکت زائران و فعالیت‌های خدماتی و تجاری وابسته به حضور مسافران و مجاوران شکل‌گرفته است. شواهد و روایت‌های تاریخی موجود، از پیوند این محدوده با کاروان‌سراها، گرمابه‌ها و فضاهای اقامتی و خدماتی حکایت دارد؛ بنابراین، بازار سرشور را باید بخشی از یک مجموعه شهری – تاریخی گسترده‌تر دانست، نه یک راسته تجاری مستقل و منفک از زمینه پیرامونی آن (زنوزی مرند، ۱۴۰۱؛ صیامی و باقرزاده، ۱۳۹۳).

شکل ۱. موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه؛ (الف) موقعیت استان خراسان رضوی در کشور، (ب) موقعیت شهرستان مشهد در استان، (ج) موقعیت محدوده در تقسیمات شهری مشهد، (د) نقشه موقعیت کالبدی محدوده بازار سرشور و بافت پیرامونی.

Figure1. Geographic and physical location of the study area; (a) location of Razavi Khorasan Province in Iran, (b) location of Mashhad County in the province, (c) location of the area within Mashhad's urban administrative divisions, (d) physical site map of the Sarshoor Bazaar area and its surrounding urban fabric.

همان‌گونه که در شکل ۱ مشاهده می‌شود، بازار سرشور در بخش مرکزی شهر مشهد و در محدوده تاریخی پیرامون حرم مطهر رضوی قرار گرفته است. این بازار در مقیاس محلی، در میان‌بافتی متراکم و عمدتاً دانه‌ریز واقع شده و از طریق شبکه‌ای از معابر اصلی و فرعی با سایر بخش‌های پیرامون حرم ارتباط می‌یابد. موقعیت بازار در مجاورت یکی از مهم‌ترین کانون‌های مذهبی، تاریخی و گردشگری شهر مشهد، سبب شده است که این مکان در طول زمان، علاوه بر نقش تجاری، بخشی از ساختار خدماتی و فضایی مورداستفاده زائران و ساکنان محدوده نیز باشد (زنوزی مرند، ۱۴۰۱).

بااین‌حال، اهمیت تاریخی و مکانی بازار سرشور الزاماً به معنای تداوم کیفیت فضایی و عملکردی کل محدوده پیرامون آن نیست. در سال‌های اخیر، مرمت و سامان‌دهی خودِ راسته‌بازار، اگرچه به حفظ بخشی از ارزش‌های کالبدی و تاریخی آن کمک کرده است، اما در بسیاری از موارد بدون توجه هم‌زمان به بافت پیرامونی، شبکه دسترسی، فعالیت‌های وابسته و روابط اجتماعی موجود در محدوده انجام شده است. در نتیجه، بازار به‌صورت یک عنصر نسبتاً مرمت‌شده در میان‌بافتی فرسوده، گسسته و دچار افت عملکردی قرار گرفته است. این وضعیت را می‌توان نوعی مرمت جزیره‌ای دانست؛ وضعیتی که در آن مداخله حفاظتی در یک بنای تاریخی یا راسته‌ای محدود، با پیوند آن با شبکه معابر، فعالیت‌های وابسته، فضاهای جمعی و ساختار اجتماعی پیرامون انجام می‌شود (رهنما و همکاران، ۱۳۹۶).

در چنین شرایطی، حفاظت از بازار به‌تنهایی نمی‌تواند به ارتقای کیفیت محیطی، تداوم فعالیت‌های تاریخی و پایداری حیات شهری در محدوده منجر شود. مطالعات نشان می‌دهد که بهسازی بافت‌های فرسوده بدون توجه به سرمایه اجتماعی، مشارکت محلی و اعتماد اجتماعی، نمی‌تواند به پایداری و اثربخشی لازم برسد (حاتمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۲). همچنین، سطح رضایتمندی ساکنین از محیط سکونت در این‌گونه بافت‌ها به‌شدت تحت‌تأثیر عوامل کالبدی، عملکردی و اجتماعی قرار دارد و غفلت از آن می‌تواند به تشدید خروج جمعیت و افت بیشتر محدوده بینجامد (خانی‌زاده و رضویان، ۱۳۹۵). ازسوی‌دیگر، تجربه مشارکت‌بخش‌های عمومی و خصوصی در بازسازی این محدوده نیز نشان داده است که موفقیت مداخلات، وابسته به هماهنگی میان نهادهای مختلف و توجه به ظرفیت‌های محلی است (امینی و رهنما، ۱۳۹۵).

هدف پژوهش حاضر، تبیین وضعیت بازار سرشور و تدوین چارچوبی برای بازآفرینی یکپارچه بازار و بافت پیرامونی آن است. براین‌اساس، پژوهش حاضر باتکیه‌بر چهارلایه کالبدی، عملکردی، اجتماعی و زمانی، در پی پاسخ به این پرسش است که چگونه می‌توان با شناسایی گسست‌های موجود میان بازار سرشور و بافت پیرامونی، زمینه‌های بازآفرینی یکپارچه این مجموعه را فراهم ساخت؟

۲. پیشینه پژوهش و چارچوب نظری

۲-۱. پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی در سال‌های اخیر به بررسی ابعاد مختلف بافت تاریخی و فرسوده محله سرشور مشهد پرداخته‌اند.

ضیایی (۱۳۹۶) در پژوهشی با تمرکز مستقیم بر باززنده‌سازی دارایی‌های فرهنگی و زیبایی‌شناسی بازار سرشور مشهد، به تحلیل الگوهای حرکتی، فضایی و رفتاری زائران و مجاوران پرداخته است. این مقاله نشان می‌دهد که تغییر الگوی کاربری‌ها از خدمات محلی به تجاری‌های عبوری و اقامتی، منجر به تضعیف ویژگی‌های غیرمادی و اصالت زیستی بازار شده و میان شبکه حرکت پیاده و فعالیت‌های بافت پیرامونی گسست ایجاد کرده است.

قلندریان و قانع (۱۴۰۳) با رویکردی نقادانه به ارزیابی فرایند نوسازی در منطقه ثامن مشهد پرداخته و نشان داده‌اند که طرح‌های مداخلاتی حاکم، به دلیل غلبه نگاه سوداگرانه و مداخلات بولدوزری، کیفیت محیط زیست شهری و «تجربه معنوی–تاریخی» فضا را مستهلک کرده‌اند. به اعتقاد آنان، این نوع مداخلات ناهمگون، پیوند ارگانیک میان راسته‌های اصلی و بافت مسکونی–اجتماعی اطراف را از بین برده است.

قلندریان و گوهری‌پور (۱۴۰۲) با رویکردی نقادانه به ارزیابی فرایند نوسازی در منطقه ثامن مشهد پرداخته و نشان داده‌اند که طرح‌های مداخلاتی حاکم، به دلیل غلبه نگاه سوداگرانه و مداخلات بولدوزری، کیفیت محیط زیست شهری و «تجربه معنوی–تاریخی» فضا را مستهلک کرده‌اند. به اعتقاد آنان، این نوع مداخلات ناهمگون، پیوند ارگانیک میان راسته‌های اصلی و بافت مسکونی–اجتماعی اطراف را از بین برده است.

خالصی و همکاران (۱۳۹۹) در مطالعه‌ای مورفولوژیک به مقایسه تطبیقی بافت قدیم سرشور با ساختارهای شطرنجی جدید پرداخته‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد که هندسه پیچیده، فشرده و ارگانیک بافت سرشور دارای قابلیت‌های اقلیمی و فضایی بومی بوده که در جریان مداخلات جدید به دلیل عدم درک منطق مورفولوژیک آن، دچار گسست در دانه بندی و هم‌پیوستگی معابر شده است.

مسگرانی و همکاران (۱۳۹۷) با ارزیابی کیفیت محیط مسکونی در بافت مرکز شهر (محدوده سرشور و چهنو)، اثبات کرده‌اند که پایداری زیست‌محیطی و اجتماعی در این محدوده به شدت نزول یافته است. یافته‌های آنان نشان می‌دهد که نفوذ کاربری‌های ناهمگون تجاری و اقامتیِ مقطعی، امنیت، آرامش و کیفیت سکونت ساکنان اصیل را مختل کرده است.

ثقه الاسلامی (۱۳۹۹) با بهره‌گیری از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) و تحلیل ادراکی ساکنان، قلمروهای فضایی–اجتماعی را در محلات مشهد (از جمله سرشور) سنجیده است. نتایج این پژوهش بیانگر آن است که تسلط جریانات تجاری عبوری و حضور بریدگی‌های کالبدی، مرزهای ادراکی محله را تضعیف کرده و حس تعلق به مکان را در میان ساکنان کاهش داده است.

تابان تراش‌کار و پرتوی (۱۳۹۸) با بررسی مؤلفه‌های مؤثر بر مشارکت شهروندی در طرح‌های محله سرشور، دریافتند که فرسایش بافت کالبدی و جابه‌جایی‌های جمعیتی (خروج ساکنان اصیل و ورود جمعیت شناور)، ساختار اجتماعی محله را تضعیف کرده و مانع شکل‌گیری بسترهای مشارکتی در برنامه‌های بازآفرینی شده است.

زنوزی مرند (۱۴۰۱) با تأکید بر نقش باززنده‌سازی محلات تاریخی در توسعه گردشگری، نشان داده است که احیا و مرمت محله سرشور می‌تواند به تقویت هویت شهری، افزایش ماندگاری زائران و ایجاد درآمد پایدار منجر شود.

صیامی و باقرزاده (۱۳۹۳) در مطالعه‌ای تطبیقی میان بافت‌های تاریخی، فرسوده و نوساز شهر مشهد، محله سرشور را به‌عنوان نمونه‌ای از بافت تاریخی معرفی کرده و سطح پایداری اجتماعی آن را نسبت به محلات نوساز پایین‌تر ارزیابی نموده‌اند.

حاتمی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۲) با تمرکز بر سرمایه اجتماعی، دریافتند که در محله سرشور سطح مشارکت، انسجام اجتماعی و اعتماد نهادی پایین است و صرفاً اعتماد شخصی و بین شخصی در حد قابل‌قبول باقی‌مانده است. آن‌ها تأکید کرده‌اند که پیش‌نیاز اصلی هرگونه بهسازی موفق در این محدوده، جلب‌اعتماد ساکنان و ذی‌نفعان نسبت به متولیان پروژه است.

خانی‌زاده و رضویان (۱۳۹۵) با سنجش مؤلفه‌های رضایتمندی ساکنین، نشان دادند که عواملی همچون تمایل به حضور در مراسم مذهبی، دسترسی به مراکز خرید روزانه و کیفیت حمل‌ونقل عمومی، بیشترین تأثیر را بر میزان رضایت ساکنان از محیط سکونت در این بافت دارند.

از منظر برنامه‌ریزی کالبدی، رهنما و همکاران (۱۳۹۶) با بهره‌گیری از روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره (AHP، ANP، فازی و همپوشانی وزنی)، اولویت احیای قطعات محله سرشور را تعیین کرده و نشان دادند که قطعات با کاربری مسکونی در اولویت اول و قطعات تجاری – اداری در اولویت بعدی قرار دارند.

امینی و رهنما (۱۳۹۵) نقش مشارکت‌بخش‌های عمومی و خصوصی را در بازسازی بافت فرسوده این محله بررسی کرده و نتیجه گرفتند که بخش خصوصی نسبت به بخش دولتی سهم بیشتری در نوسازی محدوده داشته است؛ بااین‌حال موفقیت این مشارکت‌ها نیازمند وجود زیرساخت‌های قانونی، تسهیلات کافی و نظارت مؤثر است.

بررسی مجموع این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که مطالعات پیشین بیشتر بر ابعاد منفردی همچون گردشگری، سرمایه اجتماعی، رضایتمندی ساکنین، اولویت‌بندی کالبدی و مشارکت نهادی متمرکز بوده‌اند و کمتر به‌صورت یکپارچه به رابطه میان

بازار سرشور و بافت پیرامونی آن پرداخته‌اند. پژوهش حاضر باهدف پر کردن این خلأ، در پی ارائه چارچوبی برای بازآفرینی یکپارچه بازار و بافت پیرامونی آن است.

۲-۲. تعاریف و مفاهیم پایه‌ای

بر اساس یافته‌های حاصل از برداشت‌های میدانی و تحلیل لایه‌ای بافت، پژوهش حاضر جهت آسیب‌شناسی وضعیت موجود بازار سرشور، مفهوم (مرمت جزیره‌ای) (Isolated restoration) را به‌عنوان یک قالب تحلیلی پیشنهاد می‌کند. منظور از مرمت جزیره‌ای، نوعی مداخله کالبدی–حفاظتی متمرکز است که در آن یک عنصر شاخص (راسته‌بازار) به‌صورت منفرد و ایزوله سامان‌دهی می‌شود، اما پیوندهای فضایی، عملکردی و اجتماعی آن با بافت پیرامونی مغفول باقی می‌ماند.

شاخص‌های چهارگانه این مفهوم طی یک فرایند رفت‌وبرگشتی، از تطبیق نقدهای نظری وارد بر مداخلات تک عاملی با عارضه‌یابی‌های حاصل از برداشت‌های میدانی نگارنده استخراج شده‌اند که عبارت‌اند از: گسست کالبدی (عدم اتصال هم پیوسته معابر فرعی به راسته‌بازار و بروز ناهمگونی در منظر)، عدم تداوم کارکردی (غلبه تجاری‌های عبوری و تضعیف خدمات روزمره سکونت)، کاهش تعاملات اجتماعی (افت حس تعلق به مکان و تضعیف قلمروهای عمومی محله) و گسست زمانی (عدم تداوم حیات شهری در طول شبانه‌روز و انقطاع ارتباط بافت با نیازهای امروز) است.

بازآفرینی یکپارچه به معنای نگاهی جامع و هماهنگ به ابعاد کالبدی، عملکردی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بافت است که در پی بهبود پایدار و بلندمدت محدوده است (شبانی و ایزدی، ۱۳۹۶). این رویکرد فراتر از مداخلات کالبدی منفرد عمل کرده و بر پیوند هم‌زمان ابعاد مختلف تأکید دارد (زارع و همکاران، ۱۴۰۲).

پیوستگی فضایی به معنای پیوند و ارتباط میان فضاها و ایجاد یکپارچگی میان بخش‌های مختلف یک مجموعه فضایی است (افشاری و چگنی، ۱۴۰۳). این مفهوم در سه بعد کالبدی، کارکردی و بصری قابل‌بررسی است و کیفیت آن به‌ویژه در ورودی‌ها و لبه‌های فضا، تأثیر مستقیمی بر حضورپذیری و تداوم حیات فضایی دارد (باقری و همکاران، ۱۳۹۹).

حیات اجتماعی به معنای تداوم زندگی جمعی، روابط و ساختارهای اجتماعی در یک بستر مکانی و زمانی مشخص است. این مفهوم هم در سطح فلسفی (منشأ پیدایش جامعه) و هم در سطح تاریخی – اجتماعی (تداوم یا گسست زندگی جمعی در یک شهر یا محله) به کار می‌رود (بوذری‌نژاد، ۱۳۹۱؛ سعادتی و ناصری صومعه، ۱۳۹۸؛ میلانی). در پژوهش حاضر، حیات اجتماعی بازار سرشور و محله پیرامون آن به‌عنوان نتیجهٔ نهایی بازآفرینی یکپارچه و تقویت پیوستگی فضایی مدنظر است.

بر اساس توصیه‌نامه ۲۰۱۱ یونسکو درباره «منظر شهری تاریخی» (HUL)، حفاظت از میراث شهری یک فرایند یکپارچه است که باید ابعاد کالبدی، عملکردی و اجتماعی کل بافت را هم‌زمان پوشش دهد (UNESCO2011,). عدم رعایت این رویکرد در طرح‌های بهسازی، منجر به مداخله تک‌بعدی در یک بخش (مرمت جزیره‌ای) و بروز «گسست» میان عنصر مرمت‌شده و بافت پیرامون می‌شود. در این پژوهش، گسست به‌عنوان انقطاع در حیات یکپارچه شهری تعریف شده و در ۴ لایه کالبدی، عملکردی، اجتماعی و زمانی ارزیابی می‌گردد.

مفهوم «گسست» در بازآفرینی بافت‌های تاریخی، به معنای هرگونه انقطاع، شکست ساختاری و سلب تداوم در ارگانیسم فضایی – اجتماعی شهر است که منجر به «شکل‌گیری فضاهای جزیره‌ای و ایزوله» می‌گردد (جدول۱). (Carmona et al., 2010; پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۶)

جدول ۱. تحلیل تطبیقی دیدگاه اندیشمندان و اسناد بین‌المللی در تبیین حفاظت یکپارچه و مواجهه با گسست شهری

Table 1. Comparative analysis of thinkers' views and international documents in explaining integrated conservation and facing urban fragmentation.

راهبرد یکپارچه‌سازی	رویکرد به گسستگی در بافت تاریخی	ابعاد موردتأکید	سند / اندیشمند
ادغام مدیریت بافت تاریخی در برنامه‌های کلی توسعه شهری	نقد رویکرد تک‌بعدی و منفک به بناها و محورهای تاریخی	کالبدی، محیط‌زیستی، اجتماعی، اقتصادی	UNESCO Recommendation (HUL, 2011)
ارتقای نفوذپذیری و یکپارچگی زندگی شهری	تلقی گسستگی به‌عنوان پیامد جدایی مرمت کالبدی–معماری از ساختار اجتماعی–اقتصادی محله	منظر تاریخی، زندگی اجتماعی و لایه‌های زمانی	Bandarin & van Oers (2012)
بازآفرینی فضاهای عمومی و پیوستگی شبکه ارتباطی	تلقی گسستگی به‌عنوان پیامد مرزهای عملکردی–فضایی و طرد اجتماعی زمینه پیرامونی	فضایی، دسترسی‌پذیری و شمول اجتماعی	Ali Madanipour (2003)
بازگرداندن تعادل کاربری زمین و منافع همسایگان در برابر ذی‌نفعان زائر	تلقی گسستگی در تجاری‌سازی صرف و غلبه نیازهای گردشگران بر ساکنان	تعادل عملکردی و ذی‌نفعان محلی	Stanley Stein (2010)

مرور ادبیات نظری نشان می‌دهد که اغلب پژوهش‌های گذشته درباره بازار سرشور مشهد، دچار نگاهی تک‌بعدی (کالبدی یا گردشگری محض) بوده‌اند. خلأ اصلی مطالعات موجود، عدم تحلیل لایه‌ایِ مکانیسم «گسست» میان راسته مرمت‌شده و بافت پیرامونی بر پایه چارچوب HUL یونسکو است. پژوهش حاضر با پر کردن این خلأ، از سطح توصیف صرف فراتر رفته و الزامات بازآفرینی یکپارچه را تبیین می‌نماید.

۳. روش پژوهش/ مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر از حیث هدف، کاربردی و از نظر ماهیت، توصیفی–تحلیلی است و با رویکردی ترکیبی (آمیخته)، رابطه میان بازار سرشور و بافت تاریخی پیرامون آن را بررسی می‌کند. چارچوب تحلیل بر مبنای چهارلایه کالبدی، عملکردی، اجتماعی و زمانی تنظیم شده است تا شناختی چندبعدی از محدوده حاصل شود و عوامل مؤثر بر گسست میان بازار و زمینه پیرامونی آن تبیین گردد.

در لایه کالبدی، ویژگی‌های فضایی و ساختاری محدوده شامل نحوه استقرار ابنیه، میزان تخلخل بافت، کیفیت جداره‌ها، مقیاس ساخت‌وساز، وضعیت ابنیه و میزان پیوستگی فضایی بازار با بافت مجاور بررسی شده است. در لایه عملکردی، نظام کاربری اراضی، استقرار فعالیت‌های تجاری و خدماتی، توزیع عملکردهای پشتیبان و ساختار دسترسی و جریان‌های حرکتی تحلیل گردیده است. در لایه اجتماعی نیز ادراک و تجربه ذی‌نفعان محدوده مطالعه شده است تا ابعاد اجتماعی و ادراکی مسئله در تحلیل نهایی لحاظ شود. لایه زمانی بر بررسی سیر تحول بازار سرشور و تغییر رابطه آن با ساختار تاریخی پیرامون و همچنین تداوم حیات شهری در ساعات مختلف شبانه‌روز استوار است.

داده‌های پژوهش از طریق مطالعات اسنادی، برداشت‌های میدانی، بررسی نقشه‌ها، تحلیل تصاویر هوایی و گردآوری اطلاعات اجتماعی به‌دست‌آمده است. تصاویر هوایی و داده‌های موقعیتی با استفاده از نرم‌افزار Google Earth Pro بررسی و نقشه‌ها و لایه‌های فضایی و کالبدی در محیط AutoCAD ترسیم و بازخوانی گردیده‌اند.

جامعه آماری پژوهش در بخش پیمایش اجتماعی شامل کسبه و فعالان اقتصادی راسته‌بازار سرشور است. در مجموع ۱۲۸ واحد فعال تجاری در محدوده شناسایی شد که با روش سرشماری مورد مراجعه قرار گرفتند. از این میان، ۸۲ کسبه (۱/۶۴ درصد) حاضر به همکاری و پاسخ‌گویی شدند و ۴۶ واحد (۹/۳۵ درصد) از مشارکت خودداری کردند.

ابزار گردآوری داده‌های اجتماعی، پرسش‌نامه‌ای محقق ساخته بر پایه طیف ۵ گزینه‌ای لیکرت بود که طی هفت نوبت برداشت میدانی در ساعات مختلف اجرا گردید. این پرسش‌نامه در چهار محور اصلی اثر مرمت بر شغل، سرایت مرمت به بافت پیرامونی، اثر بن‌بست‌ها بر دسترسی، و کیفیت ارتباط بازار با محله تنظیم شد. همچنین جهت سنجش الگوی حضور و رفتار کاربران و زائران در بافت، از تکنیک ثبت رفتار میدانی و شمارش جریانات پیاده طی بازه‌های زمانی مشخص در دو پهنه راسته‌بازار و کوچه‌های فرعی استفاده گردید که در مجموع ۱۵۹ الگوی توقف و تردد ثبت و تحلیل شد.

برای اعتبارسنجی ابزار پژوهش، روایی صوری و محتوایی پرسش‌نامه به تأیید متخصصان رسید و پایایی آن نیز سنجیده شد. در نهایت، داده‌های کمی و کیفی به‌دست‌آمده با استفاده از روش تلفیق لایه‌ای به‌صورت تطبیقی تحلیل شده و مبنای شناسایی ظرفیت‌ها، چالش‌ها و تبیین ضرورت بازآفرینی یکپارچه بازار سرشور قرار گرفتند.

٤. یافته‌ها و بحث

یافته‌های این پژوهش حاصل تلفیق داده‌های میدانی و اسنادی است تا علل گسست میان بازار سرشور و بافت پیرامونی تبیین گردد. برآمد تحلیلی هم‌پوشانی این لایه‌ها، مؤید بروز پدیده (مرمت جزیره‌ای) در محدوده است؛ بدین معنا که راسته‌بازار به‌صورت منفرد سامان‌دهی شده، اما پیوندهای فضایی، کارکردی و اجتماعی آن با بافت مجاور از توجه بازمانده است. در ادامه، تحلیل تفصیلی این وضعیت ابتدا در لایه کالبدی و سپس در سایر لایه‌ها ارائه می‌شود.

٤-١. لایه کالبدی

٤-١-١. تحلیل سلسله‌مراتب و پیوستگی فضایی

بررسی‌های میدانی و مستندات تصویری محدوده نشان می‌دهد که بازار سرشور به‌عنوان ستون فقرات حرکتی، از یک ساختار خطی منسجم برخوردار است. بااین‌حال، شواهد بصری و دیاگرام‌های تحلیلی، گسست کالبدی و عملکردی را در نقاط اتصال این راسته اصلی به معابر فرعی به‌وضوح نمایان می‌سازند (شکل ۲). همان‌طور که در دیاگرام جریان فضایی (شکل ۲) مشخص شده است، این گسست از طریق تباین شدید میان «جداره‌های سامان‌دهی‌شدن و کف‌سازی یکدست راسته اصلی» در برابر «آشفتگی بصری، اغتشاش در کف‌سازی و فرسودگی جداره‌ها در ورودی کوچه‌های فرعی» خود را نشان می‌دهد؛ امری که باعث انقطاع دیداری و مانع روانی در جذب جریان پیاده به عمق بافت شده است.

در واقع، ورودی‌های فرعی به دلیل عدم تعریف جداره و افت ناگهانی کیفیت فضایی، نتوانسته‌اند نقش مکملی در توزیع جریان‌های حرکتی ایفا کنند. این وضعیت باعث شده است که بازار نه به‌عنوان یک عنصر «اتصال‌دهنده»، بلکه به‌مثابه یک «مرز کالبدی–عملکردی» عمل کند که بافت مسکونی پیرامون را از جریان سرزندگی بازار جدا می‌سازد. (شکل ۲)

شکل ۲. دیاگرام تحلیلی مقایسه‌ای از تباین کالبدی و بصری میان راسته‌اصلی بازار سرشور و بافت پیرامونی؛ (الف) ورودی شاخص راسته اصلی؛ (ب) سامان‌دهی یکدست جداره‌ها و انتظام کالبدی راسته بازار؛ (ج) افت کیفیت فضایی، فرسودگی جداره‌ها و ناهماهنگی مقیاسی در معابر فرعی منشعب.

Figure 2. Comparative analytical diagram of physical and visual contrast between the main axis of Sarshour Bazaar and the surrounding fabric; (a) Iconic entrance of the main axis; (b) Uniform facade organization and structural order of the bazaar axis; (c) Spatial quality decline, facade deterioration, and scale mismatch in branching side alleys.

٤-١-٢. ریخت‌شناسی و تخلخل بافت (تحلیل بصری)

مشاهدات میدانی از بافت پیرامون بازار نشان می‌دهد که ریخت‌شناسی بناهای مجاور، تضادی آشکار با انتظام حاکم بر بازار دارد. درحالی‌که بازار سرشور به واسطه مرمت، واجد نظمی ساختاری شده است بافت پیرامون در اثر تغییرات تدریجی و فرسودگی مصالح، به مجموعه‌ای از قطعات نامنظم و متراکم تبدیل شده است. این تضاد در «تخلخل بافت»، مانع از آن می‌شود که بازار به‌عنوان بخشی از پیکرهٔ یکپارچه شهر درک شود. تصاویر ثبت‌شده از جداره‌های پشتی بازار (شکل ۳)، به‌وضوح نشان‌دهنده عقب‌نشینی‌های غیراصولی و تخریب پیوستگی جداره‌ها در بافت پیرامون است که عملاً بازار را به یک «جزیره» در دل بافت رو به زوال تبدیل کرده است.

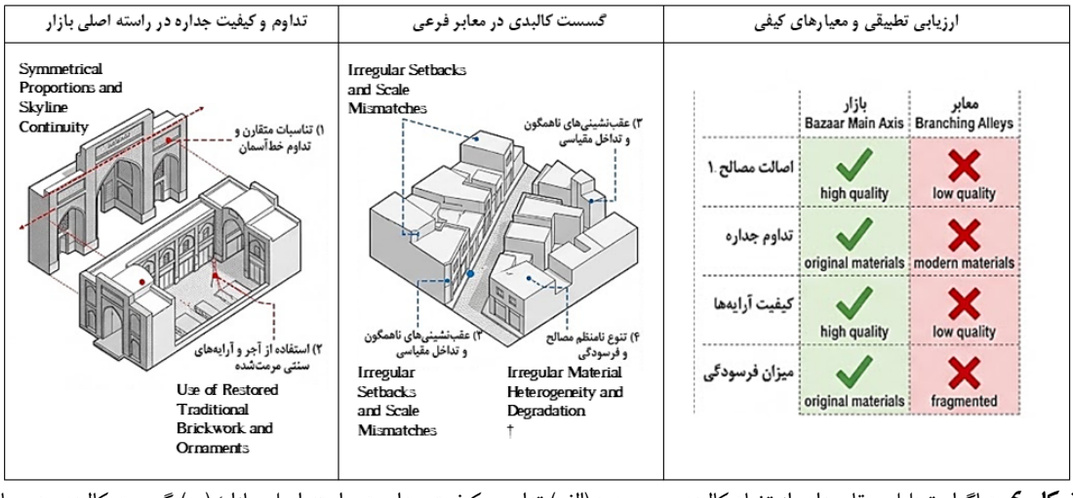

شکل۳. نقشه نظام توده و فضا (پر و خالی) و سنجش تخلخل کالبدی بافت پیرامون بازار سرشور.

Figure3. Solid and void (figure-ground) system map and assessment of physical porosity in the surrounding fabric of Sarshour Bazaar.

٤-١-٣. کیفیت جداره‌ها و اصالت کالبدی

تحلیل کیفی جداره‌های بازار سرشور بر اساس ۴ شاخص کالبدی شامل اصالت مصالح، تداوم و تناسبات افقی–عمودی جداره، کیفیت آرایه‌ها و الحاقات و میزان فرسودگی ساختاری نشان می‌دهد که فرایند مرمت، اصالت کالبدی را در راسته اصلی حفظ کرده و آن را به‌عنوان یک نقطه عطف باکیفیت تثبیت نموده است. اما بررسی وضعیت ابنیه در بافت مجاور بر اساس همین شاخص‌ها، از فقدان یک رویکرد حفاظتی کل‌نگر حکایت دارد. تفاوت فاحش در کیفیت مصالح، نوع آرایه‌ها و وضعیت نگهداری جداره‌ها در بازار در مقایسه با بافت پیرامون، شکافی کالبدی ایجاد کرده که نه‌تنها زیبایی‌شناسی بازار را محدود کرده، بلکه اصالت تاریخی بافت مجاور را نیز به حاشیه رانده است (شکل ۴). این «مرمت جزیره‌ای»، تنها توانسته است پوسته بیرونی را مرمت کند، درحالی‌که ریشه‌های کالبدی بافت پیرامون همچنان در معرض گسست قرار دارند. ترجمه تخصصی و استاندارد این عبارت برای متون معماری و شهرسازی به شرح زیر است:

شکل ٤. دیاگرام تحلیلی مقایسه‌ای از تضاد کالبدی و بصری: (الف) تداوم و کیفیت جداره در راسته اصلی بازار؛ (ب) گسست کالبدی در معابر فرعی.

Figure 4. Comparative Analytical Diagram of Physical Contrast: (a) Facade Continuity and Quality along the Main Bazaar Axis; (b) Physical Disconnection in Secondary Alleys.

٤-٢. لایه عملکردی

٤-٢-١. نظام کاربری اراضی و هم‌سویی فعالیت‌ها

بررسی‌های عملکردی در محدوده بازار سرشور نشان می‌دهد که استقرار فشردهٔ هتل‌ها و هتل‌آپارتمان‌ها در پیرامونِ این محور، نقشِ اصلی را در شکل‌گیریِ ساختارِ عملکردیِ معاصرِ محدوده ایفا می‌کند. همان‌طور که در شکل ۵ مشاهده می‌شود، تمرکز بالای این کاربری‌ها در بدنه پیرامونی بازار، یک حریم عملکردی «زائر محور» ایجاد کرده است. این غلبه‌ی کاربری‌های اقامتی، باعث شده بازار هویتی کاملاً مجزا از بافت پیرامون یابد و فعالیت‌های آن صرفاً به تامین نیازهای کوتاه‌مدت مسافران (شامل سوغات، پوشاک و خدمات وابسته) معطوف گردد. این نقشه به‌وضوح نشان می‌دهد که چگونه بازار سرشور به‌جای ایفای نقش یک مرکز محلی برای ارتقای زیست‌پذیری بافت پیرامون، به یک «جزیره‌ی تجاری–توریستی» در میان بافت مسکونی فرسوده تبدیل شده است. این تضاد عملکردی که در پراکندگی هتل‌ها نمایان است، گواه آن است که مرمت راسته‌بازار، بدون در نظر گرفتن تعامل با کاربری‌های پیرامونی، تنها به ایجاد یک فضای عبوری صرف منجر شده و به محرک اقتصادی برای ساکنان محلی بدل نشده است.

شکل۵. نقشه توزیع کاربری‌های اقامتی و هتل‌ها در پیرامون بازار سرشور (نقشه نشان‌دهنده احاطه بازار توسط کاربری‌های توریستی و گسست عملکردی با بافت مسکونی است)

Figure5. Analytical map of the distribution of hospitality uses and hotels around Sarshour Bazaar (The map illustrates the encirclement of the bazaar by tourist land uses and functional severance with the residential fabric).

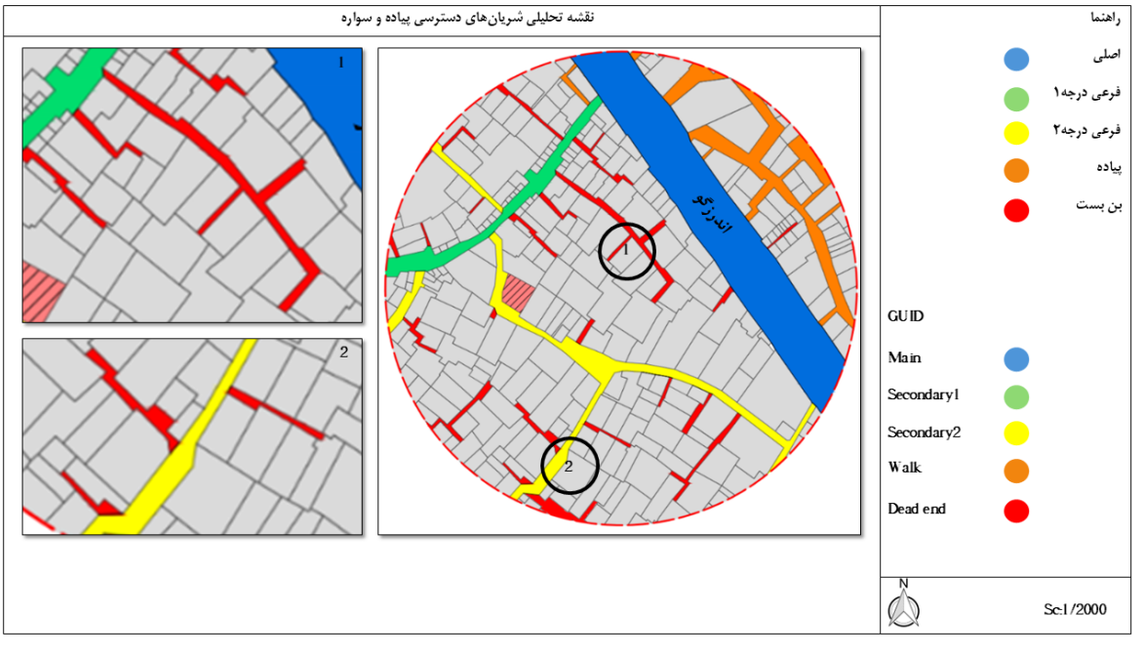
٤-٢-٢. شبکه دسترسی و نفوذپذیری فضایی

تحلیل شبکه شریان‌های دسترسی در محدوده بازار سرشور (شکل ۶) نفوذپذیری و سنجش اتصال‌پذیری معابر نشان می‌دهد که الگوی ارتباطی بافت در دو سطح کاملاً تفکیک‌شده شکل‌گرفته است: دسترسی سواره و دسترسی پیاده. شریان‌های سواره درجه یک عمدتاً در حاشیه و پیرامون بازار قرار گرفته‌اند و صرفاً نقش «توزیع‌کننده ورود» را ایفا می‌کنند؛ به گونه‌ای که خودروها و سرویس‌های زائران تا لبه بازار پیش آمده و در همان نقطه متوقف می‌شوند. در مقابل، شبکه پیاده به‌صورت یک مسیر تک‌محور، منطبق بر راسته اصلی بازار، سازمان‌یافته است.

آنچه این ساختار را به چالشی جدی در برابر پیوند بافت تبدیل کرده، غلبه بن‌بست‌ها در معابر فرعی منشعب از بازار است. همان‌گونه که در نقشه ۳ پیداست، شمار قابل‌توجهی از کوچه‌های پیرامونی به‌صورت بن‌بست خاتمه می‌یابند و امکان عبور و نفوذ به لایه‌های درونی بافت را فراهم نمی‌کنند؛ بنابراین، حتی در نقاطی که اتصال فیزیکی میان بازار و بافت پیرامون برقرار است، این اتصال به دلیل بن‌بست بودن به «مسیرهای مرده» تبدیل شده و جریان انسانی را به درون بافت هدایت نمی‌کند.

در واقع، بازار سرشور در وضعیت موجود همچون یک جزیره عمل می‌کند که از یک سو توسط شریان‌های سواره درجه یک محصور شده و ازسوی‌دیگر تنها از طریق یک محور پیاده (راسته اصلی) به شبکه شهری متصل است. این الگوی دسترسی دو پیامد مهم به همراه دارد: نخست، دسترسی سواره که در حاشیه متوقف می‌شود، هیچ تماسی با زندگی روزمره بافت مسکونی برقرار نمی‌کند؛ دوم، شبکه پیاده به دلیل تک‌محوری بودن و انسداد ناشی از بن‌بست‌ها، فاقد هرگونه حلقه ارتباطی درونی است و جریان حرکت را صرفاً در راسته‌بازار حفظ می‌کند. چنین ساختاری نفوذپذیری فضایی محدوده را به حداقل رسانده و گسست میان بازار مرمت یافته و بافت فرسوده پیرامون را نه‌تنها در کالبد، بلکه در شبکه دسترسی نیز بازتولید می‌کند. به بیان دیگر، مرمت جزیره‌ای بازار در سطح شبکه معابر نیز تداوم‌یافته است؛ شریان‌های درجه یک مرز میان «داخلِ مرمت یافته» و «بیرونِ

فرسوده» را تقویت می‌کنند و بن‌بست‌ها، آخرین حلقه انسداد در برابر پیوند عملکردی بازار با پیرامون به شمار می‌روند.

شکل٦. نقشه تحلیلی شریان‌های دسترسی پیاده و سواره در محدوده بازار سرشور؛ نمایش تمرکز دسترسی سواره درجه یک در حاشیه بازار، تک‌محوری بودن شبکه پیاده و غلبه بن‌بست‌ها در بافت پیرامونی.

Figure6. Analytical map of pedestrian and vehicular access arteries in Sarshour Bazaar area; illustrating the concentration of primary vehicular access along the bazaar perimeter, single-axis pedestrian network, and predominance of dead-ends in the surrounding fabric.

٤-٣. لایه اجتماعی

لایه اجتماعی باهدف بررسی نحوه ادراک، استفاده و ارزیابی کاربران و کسبه از بازار سرشور و بافت پیرامون آن تحلیل شده است. در این لایه، بازار صرفاً به‌عنوان یک عنصر کالبدی یا اقتصادی بررسی نمی‌شود، بلکه تجربه گروه‌های مختلف استفاده‌کننده، میزان حضورپذیری، احساس تعلق، کیفیت تعاملات اجتماعی و برداشت آنان از ارتباط بازار مرمت‌شده با بافت پیرامونی موردتوجه قرار می‌گیرد. برای این منظور، از مشاهدات میدانی و پرسش‌نامه استفاده شد و دیدگاه دو گروه اصلی شامل کسبه و کاربران، به‌ویژه زائران و مراجعه‌کنندگان بازار، بررسی گردید.

٤-٣-١. الگوی جغرافیایی حضور زائران و ارتباط آن با زائرسراها

بررسی‌های میدانی و مشاهدات رفتاری در محدوده سرشور (ارزیابی میدانی ۱۵ زائرسرا و مرکز اقامتی شاخص و ثبت الگوی حرکت ۱۷۵ زائر طی ۳۰ ساعت در بازه‌های زمانی مختلف) نشان می‌دهد که حضور کاربران بازار سرشور تا حد زیادی با الگوی پراکندگی مراکز اقامتی پیرامون آن پیوند خورده است. اگرچه زائرسراهای محدوده به‌صورت انحصاری محدود به شهر خاصی نیستند، اما ثبت داده‌های میدانی و الگوی سفرها نشان می‌دهد که برخی از این مراکز به دلیل روابط نهادی، وقف یا الگوهای سنتی سفر، پذیرای تراکم بالاتری از زائران برخی مناطق و استان‌های کشور هستند. همین موضوع موجب شکل‌گیری الگوی نسبتاً قابل تشخیصی از تمرکز فضایی و رفتاری کاربران در بازار شده است.

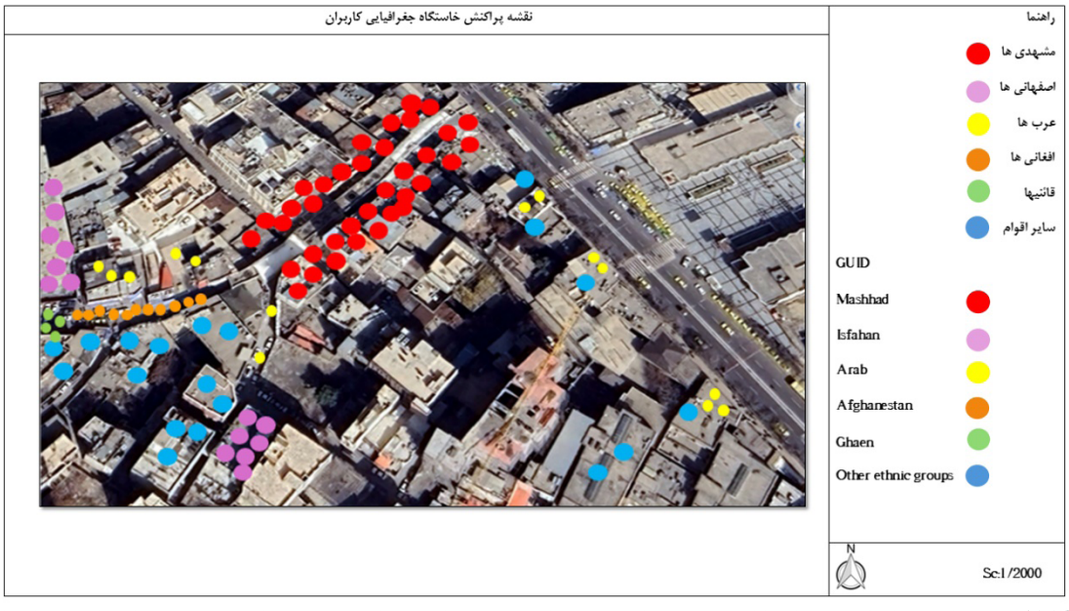
بررسی الگوی حضور زائران در نمونه‌های مورد مشاهده نشان می‌دهد که کاربران بازار از نقاط مختلف کشور به محدوده

سرشور مراجعه می‌کنند و در برخی زائرسراها، گروه‌هایی با پیشینه مکانی و تعاملات فرهنگی مشترک مجتمع می‌شوند. این ویژگی، بازار را به فضایی فراتر از یک مرکز خرید محلی تبدیل کرده و به آن نقشی فرامحلی و زیارتی بخشیده است. بااین‌حال، تنوع جغرافیایی کاربران الزاماً به معنای شکل‌گیری تعامل اجتماعی پایدار با بافت پیرامون نیست؛ زیرا بیشتر این حضورها ماهیتی کوتاه‌مدت داشته و معطوف به فعالیت‌های زیارتی و خرید سوغات است.

از این منظر، زائرسراها را می‌توان بخشی از شبکه اجتماعی – عملکردی بازار سرشور دانست. کاربران ابتدا از طریق این مراکز اقامتی وارد محدوده می‌شوند، سپس در امتداد راسته اصلی بازار به فعالیت‌های تجاری و خدماتی می‌پردازند و در نهایت به محل اقامت خود بازمی‌گردند. این الگوی رفت‌وبرگشتی، حضور زائران را در محدوده افزایش می‌دهد، اما به دلیل تمرکز فعالیت‌ها در محور اصلی بازار و ضعف شدید ارتباطی معابر فرعی، کمترین تعامل فضایی–اجتماعی با ساکنان محلی رخ می‌دهد.

در واقع، پراکندگی زائرسراها در اطراف بازار از یک سو موجب تقویت اهمیت زیارتی و اقتصادی آن شده است، اما از سوی دیگر، نحوه استقرار و عملکرد این مراکز، الگوی حضور کاربران را عمدتاً به مسیرهای مشخصی محدود کرده است. نتایج ثبت رفتاری نشان می‌دهد که زائران از محل اقامت به سمت بازار حرکت می‌کنند و بیشترین تراکم توقف و خرید آنان در راسته اصلی رخ می‌دهد؛ اگرچه بخش محدودی از زائران به لایه‌های میانی بافت نیز نفوذ می‌یابند، اما بافاصله گرفتن از راسته اصلی، حجم این حضور به‌شدت کاهش‌یافته و در لایه‌های عمیق‌تر تقریباً به صفر می‌رسد؛ بنابراین، میان تعداد کل کاربران و میزان تعامل آنان با عمق بافت تاریخی پیرامون گسست شدیدی وجود دارد؛ بازار از حضور اجتماعی بالایی برخوردار است، اما این حضور در سطح محدودی از فضا توزیع شده و به بازآفرینی اجتماعی کل محدوده منجر نشده است.

این وضعیت یکی از ابعاد اجتماعی مرمت جزیره‌ای را آشکار می‌کند. مرمت بازار توانسته است یک فضای فعال و جذاب برای زائران ایجاد کند، اما پیوند میان زائران، کسبه و ساکنان بافت پیرامونی همچنان ضعیف است. در نتیجه، بازار به‌عنوان هسته‌ای زیارتی – تجاری فعال باقی‌مانده، درحالی‌که بخش‌های مسکونی پیرامون از این جریان اجتماعی و اقتصادی سهم اندکی دریافت می‌کنند.

شکل۷. نقشه پراکنش خاستگاه جغرافیایی کاربران زائرسراهای پیرامون بازار سرشور؛ نمایش تمرکز زائران شهرهای مختلف در مراکز اقامتی مجاور بازار.

Figure7. Distribution map of the geographical origin of pilgrims using accommodation centers around Sarshour Bazaar; showing the concentration of pilgrims from different cities in accommodation facilities adjacent to the bazaar.

یافته حاصل از شکل۷، (تحلیل فضایی–اجتماعی حضور کاربران بر پایه برداشت‌های میدانی)، وجه اجتماعیِ همان گسستی را آشکار می‌سازد که در لایه کالبدی و عملکردی مشاهده شد. تمرکز زائران در زائرسراهای بلافصل بازار، جهت‌گیری فضایی بازار را به سمت کاربر موقت و زائر محور تقویت کرده و در مقابل، پیوند آن را با ساکنان بافت تاریخی کم‌رنگ ساخته است. به‌عبارت‌دیگر، بازار سرشور از منظر اجتماعی نیز به‌جای آنکه «فضای مشترک محله» باشد، به «فضای خدماتی–اقامتی زائران» بدل شده است؛ وضعیتی که زمینه جدایی اجتماعی بازار از بافت پیرامونی را فراهم می‌آورد.

٤-۳-۲. الگوی حضور و استفاده از فضا

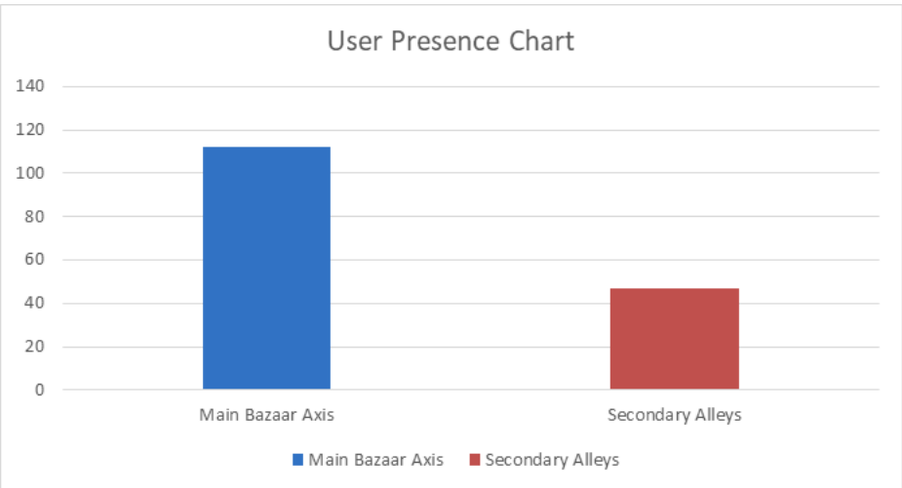
پس از شناخت ترکیب کاربران محدوده، گام دوم، تحلیل چگونگی الگوی بهره‌برداری فضایی است. این بخش می‌کوشد چگونگی توزیع زمانی–مکانی حضور زائران و کاربران در بازار سرشور را تبیین کرده و نشان دهد این الگو تا چه اندازه به شکل‌گیری یک قلمرو فعال اما درون‌گرا و جزیره‌ای انجامیده است.

بر اساس تحلیل‌های حاصل از نقشه‌برداری رفتاری و برداشت‌های میدانی، الگوی حضور کاربران در محدوده مطالعاتی در دو سطح کیفی و متمایز قابل‌تفکیک است:

الف) حضور متراکم و واجد مکث در راسته اصلی: بخش عمده‌ای از کاربران، زمان ماندگاری و فعالیت‌های توقف محور خود را به راسته مرمت‌شده بازار محدود می‌سازند. این محور به دلیل کیفیت بصری جداره‌ها، کف‌سازی منسجم و ارائهٔ طیف وسیعی از خدمات تجاری–زیارتی، تنها فضای واجد قابلیت «دعوت‌کنندگی» برای مکث، خرید و تعاملات اجتماعی در محدوده به شمار می‌رود.

ب) نفوذ کم‌تراکم و عبوری به بافت پیرامونی: حضور کاربران در معابر فرعی و کوچه‌های متصل به بازار، عمدتاً به‌صورت «حرکت عبوریِ پیوسته و فاقد توقف در فضا» به ثبت رسیده است. وجود ساختار قطاعی و بن‌بست‌های متعدد، کیفیت پایین جداره‌های شهری و نبود کارکردهای جاذب در معابر فرعی موجب شده این فضاهای پیرامونی فاقد نقاط مکث باشند و عملاً از چرخه حیات فعال شهری خارج شوند.

این تفکیک فضایی یعنی شکل‌گیری یک فضای فعالِ واجد توقف» در راسته‌بازار در برابر «فضاهای پیرامونیِ عبوری و کم حضور مکانیزم اصلی بازتولید مرمت جزیره‌ای را در لایه اجتماعی نشان می‌دهد. بازار سرشور به‌جای آنکه نقش یک مفصل ارتباطی و پیونددهنده میان بافت و راسته تاریخی را ایفا کند، به یک جزیره تجاری–زیارتی فعال تبدیل شده که توسط حلقه‌ای از فضاهای کم حضور و نیمه متروک احاطه گردیده است.

شکل۸. نمودار شمارش میدانی حضور کاربران در راسته اصلی بازار سرشور در مقایسه با کوچه‌ها و بافت پیرامونی؛ نمایش تمرکز غالب حضور در محور مرمت‌شده و کاهش چشمگیر نفوذ به معابر فرعی.

Figure8. Field count chart of user presence in the main axis of Sarshour Bazaar compared to side alleys and the surrounding fabric; illustrating the dominant concentration of presence in the restored axis and a significant decline in penetration into secondary passages.

به‌منظور سنجش عینی الگوی حضور، نگارنده تردد و توقف کاربران را در دو پهنه راسته اصلی بازار و کوچه‌های فرعی و بافت پیرامونی به‌صورت شمارش میدانی ثبت کرد. نتایج این برداشت نشان می‌دهد که ۱۱۲ نفر (۷۰.۴٪) از کاربران مشاهده‌شده، در راسته اصلی مرمت‌شده بازار حضور داشته‌اند، درحالی‌که سهم کوچه‌های فرعی تنها ۴۷ نفر (۲۹.۶٪) بوده است. این اختلاف آشکار میان دو ستون نمودار (شکل۸)، حاکی از شکل‌گیری یک «قطب تمرکز حضور» در محور اصلی و در مقابل، حاشیه‌های کم مراجعه در اطراف آن است. به‌عبارت‌دیگر، کیفیت‌های کالبدی مرمت‌شده از جمله جداره‌های سامان‌یافته و کف‌سازی مناسب کاربران را به ماندن در همان محدوده خطی متمایل کرده و در سوی مقابل، بن‌بست‌های متعدد، ضعف جداره‌ها و نبود کاربری‌های جاذب، کوچه‌های فرعی را از چرخه حضور و توقف کاربران خارج ساخته است. این یافته که از مشاهده مستقیم به‌دست‌آمده، در امتداد تحلیل لایه کالبدی و عملکردی قرار دارد و نشان می‌دهد بازار سرشور به‌جای آنکه بافتی پیوسته باشد، به جزیره‌ای فعال و تجاری بدل شده و الگوی حضور، مرزهای همین جزیره را از منظر اجتماعی تثبیت کرده است.

٤-۳-۳. دیدگاه کسبه و محدودیت‌های گردآوری داده‌های اجتماعی

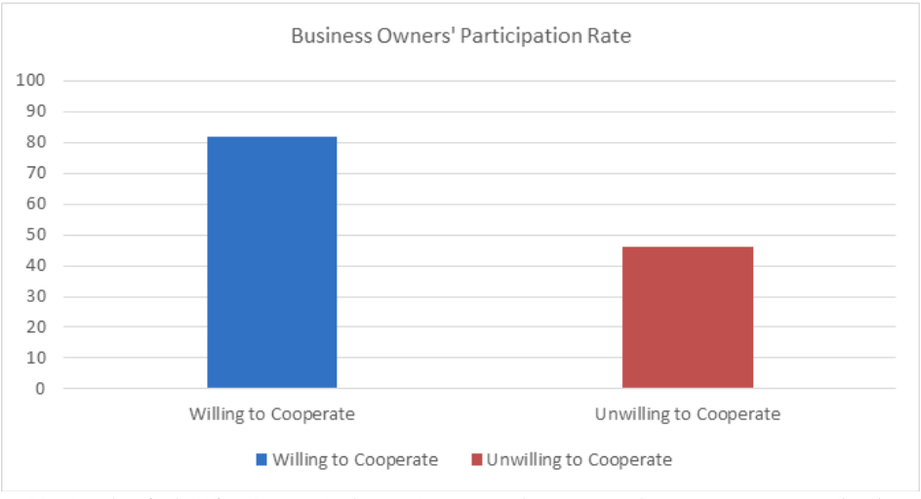
اگرچه لایه کالبدی بازار سرشور با مرمت جداره‌ها و کف‌سازی، سیمایی منظم و تاریخی به خود گرفته است، اما تحلیل لایه اجتماعی از دیدگاه کسبه، حاکی از نوعی «گسست منافع» است. در این بخش، دو موضوع کلیدی بررسی می‌شود: نخست، تأثیر مرمت بر وضعیت معیشتی کسبه و دوم، پدیده عدم همکاری بخشی از جامعه محلی در فرایند پژوهش که خود حاوی پیامی تحلیلی است.

٤-۳-۳-۱. تحلیل نرخ مشارکت و پیامدهای رفتاری

در جریان برداشت‌های میدانی، فرایند پرسش‌گری از کسبه با چالش قابل‌توجهی مواجه گردید که خود ابعاد جدیدی از وضعیت اجتماعی محدوده را آشکار ساخت. همان‌طور که در شکل۹ (نمودار مشارکت کسبه) مشاهده می‌شود، از میان ۱۲۸ واحد فعال شناسایی‌شده، تنها ۸۲ کسبه (۶۴.۱٪) حاضر به همکاری و پاسخ‌گویی به پرسش‌نامه شدند و ۴۶ واحد (۳۵.۹٪) از

هرگونه تعامل امتناع ورزیدند. تحلیل و ثبت کیفی دلایل این امتناع در برداشت‌های میدانی نشان می‌دهد که امتناع‌کنندگان عمدتاً بی‌اعتمادی به اثربخشی این‌گونه طرح‌ها و مطالعات، خستگی و نارضایتی از اقدامات کالبدی گذشته شهرداری و میراث فرهنگی، و احساس بی‌تأثیری نظر کسبه در تصمیم‌گیری‌های شهری را مطرح کرده‌اند.

بنابراین، نرخ بالای عدم پاسخ‌دهی (نزدیک به یک‌سوم کسبه) صرفاً یک محدودیت اجرایی در پژوهش نیست، بلکه خود به‌عنوان یک یافته عینی نشان‌دهنده گسست میان ذی‌نفعان محلی و مداخلات مرمتی شهری، و غلبه حس بی‌اعتمادی و حس عدم تعهد اجتماعی نسبت به پروژه‌های بازآفرینی در بازار سرشور است.

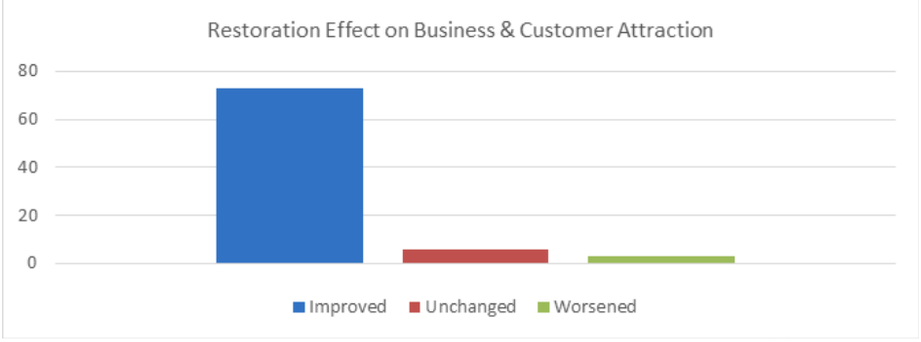

شکل۹. نرخ مشارکت کسبه در مصاحبه‌های میدانی محدوده بازار سرشور؛ مقایسه تعداد پاسخ‌دهندگان (۸۲ واحد) و واحدهای فاقد پاسخ (۴۶ واحد) از مجموع ۱۲۸ واحد فعال.

Figure9. Business owners' participation rate in field interviews within Sarshour Bazaar area; comparing the number of respondents (82 units) and non-respondents (46 units) out of a total of 128 active units.

٤-۳-۳-۲. اثر مرمت بر شغل و جذب مشتری

اکثریت کسبه اثر مرمت را بر بهبود وضعیت شغلی و جذب مشتری مثبت ارزیابی کرده‌اند؛ به‌طوری‌که ۷۳ نفر از ۸۲ پاسخ‌دهنده، وضعیت پس از مرمت را بهتر از گذشته دانسته‌اند. این یافته نشان می‌دهد مداخله کالبدی در راسته اصلی توانسته در سطح موضعی، رونق نسبی اقتصادی ایجاد کند. (شکل۱۰)

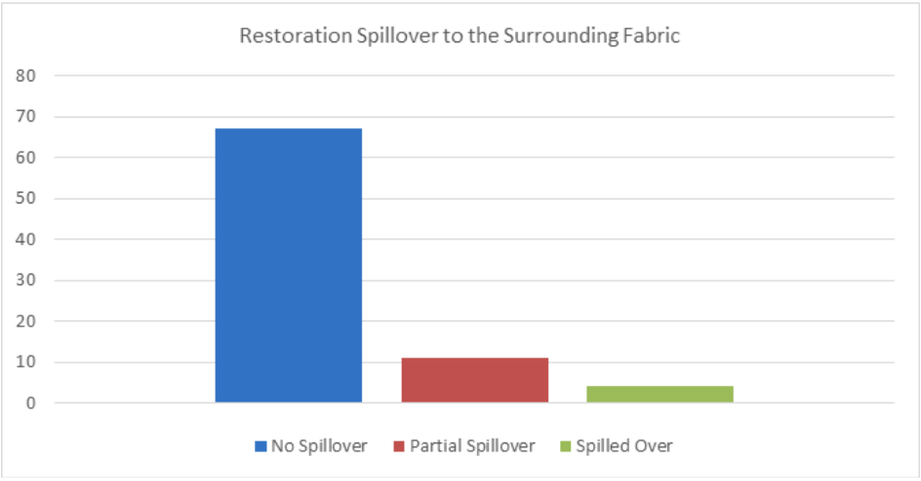

شکل۱۰. ادراک کسبه از اثر مرمت بر وضعیت شغلی و جذب مشتری در بازار سرشور.

Figure10. Business owners' perception of the restoration effect on employment status and customer attraction in Sarshour Bazaar.

٤-٣-٣-٣. سرایت مرمت به بافت پیرامونی

بخش عمده پاسخ‌دهندگان، یعنی ۶۷ نفر، معتقد بوده‌اند که آثار مرمت به بافت پیرامونی سرایت نکرده است. این برداشت، دلالت بر آن دارد که منافع حاصل از مداخله، عمدتاً در محدوده مرمت‌شده متمرکز مانده و پیوند مؤثری با فضاهای پیرامون برقرار نشده است. (شکل۱۱)

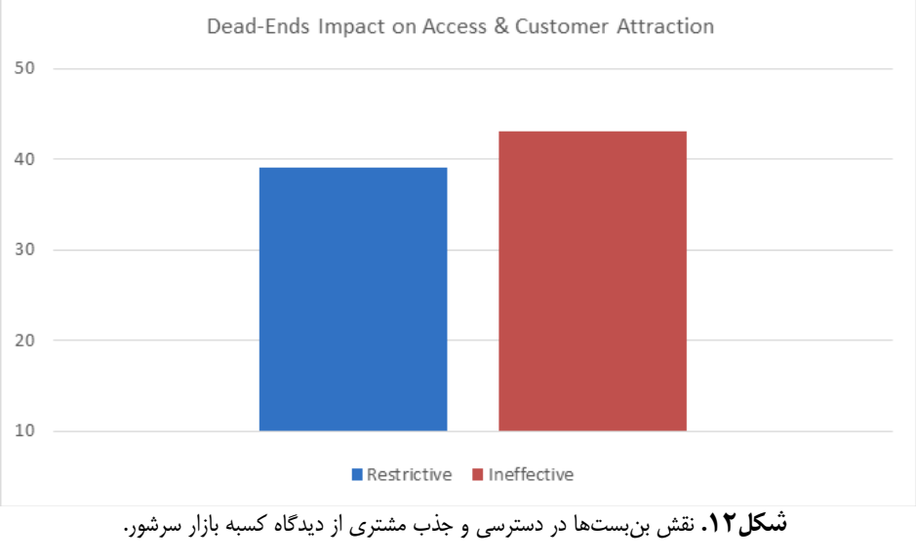

شکل۱۱. دیدگاه کسبه درباره میزان سرایت مرمت به بافت پیرامونی بازار سرشور.

Figure11. Business owners' views on the extent of restoration spillover to the surrounding fabric of Sarshour Bazaar.

٤-٣-٣-٤. اثر بن‌بست‌ها بر دسترسی و جذب مشتری

در ارزیابی نقش بن‌بست‌ها، ۳۹ نفر آن‌ها را محدودکننده دسترسی و جذب مشتری دانسته‌اند و ۴۳ نفر نیز آن‌ها را بی‌اثر ارزیابی کرده‌اند. نزدیکی این دو مقدار نشان می‌دهد که بن‌بست‌ها، هرچند برای همه پاسخ‌دهندگان مسئله‌ساز نبوده‌اند، اما همچنان به‌عنوان یکی از عوامل قابل‌توجه در افت پیوستگی فضایی مطرح هستند. (شکل۱۲)

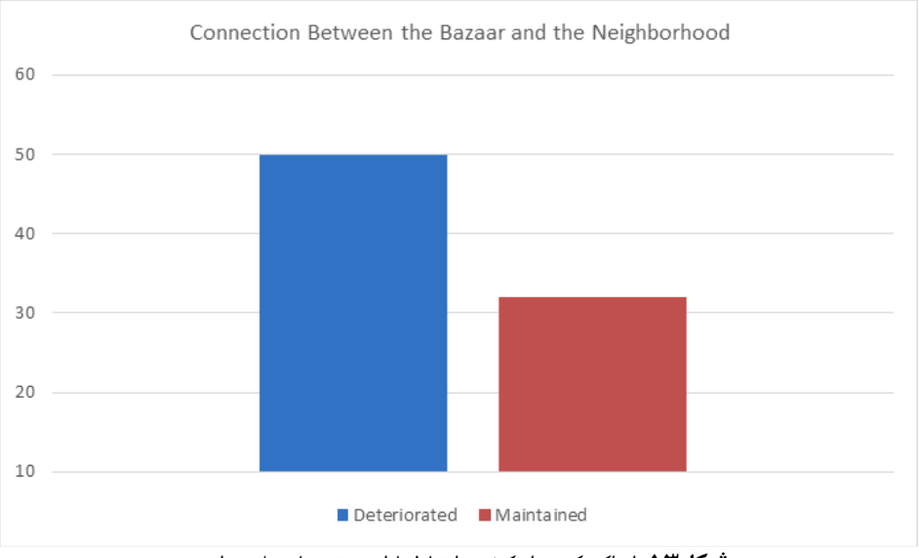

شکل۱۲. نقش بن‌بست‌ها در دسترسی و جذب مشتری از دیدگاه کسبه بازار سرشور.

Figure12. The role of dead-ends in access and customer attraction from the perspective of Sarshour Bazaar business owners.

٤-٣-٣-٥. ارتباط بازار با محله

۵۰ نفر از کسبه معتقد بوده‌اند که ارتباط بازار با محله تضعیف شده است، درحالی‌که ۳۲ نفر از حفظ این ارتباط سخن گفته‌اند. این نتیجه نشان می‌دهد که از دید بخش قابل‌توجهی از فعالان محلی، مداخله انجام‌شده نتوانسته پیوند اجتماعی و عملکردی بازار با بافت پیرامون را به‌طور کامل حفظ کند. (شکل۱۳)

شکل۱۳. ادراک کسبه از کیفیت ارتباط بازار سرشور با محله پیرامون.

Figure13. Business owners' perception of the quality of connection between Sarshour Bazaar and the surrounding neighborhood.

یافته‌های لایه اجتماعی نشان می‌دهد که مداخله مرمتی در بازار سرشور، هرچند در سطح موضعی توانسته رضایت نسبی کسبه را از وضعیت شغلی و جذب مشتری به همراه داشته باشد، اما نتوانسته است به پیوندی پایدار و متوازن با بافت پیرامونی دست یابد. تمرکز ۴/۷۰ درصدی حضور کاربران در راسته اصلی در برابر ۶/۲۹ درصد در کوچه‌های فرعی، همراه با اذعان ۶۷ نفر از کسبه به عدم سرایت مرمت به بافت اطراف و تضعیف ارتباط بازار با محله از نگاه ۵۰ نفر، همگی بر شکل‌گیری الگویی از «مرمت جزیره‌ای» دلالت دارند؛ الگویی که در آن، رونق کالبدی و اقتصادی در محدوده مرمت‌شده محصور مانده و شبکه گذرها، بن‌بست‌ها و فضاهای پیرامونی از جریان این رونق بی‌بهره‌اند. ازاین‌رو، تداوم حیات اجتماعی بازار مستلزم آن است که مداخلات آتی، به‌جای تمرکز صرف بر محور اصلی، با تقویت پیوندهای دسترسی، عملکردی و اجتماعی میان هسته مرمت‌شده و بافت پیرامون، زمینه سرایت منافع مرمت را به کل مجموعه فراهم آورند.

٤-٤. لایه زمانی

لایه زمانی در این پژوهش باهدف تحلیل سیر تحول تاریخی بازار سرشور و تبیین نسبت متقابل آن با بافت پیرامونی در ادوار مختلف تدوین شده است. بازار سرشور به‌عنوان یکی از کهن‌ترین محورهای زیارتی–تجاری مشهد، قدمتی مرتبط با ادوار اولیه شکل‌گیری هسته تاریخی شهر و مسیرهای منتهی به حرم مطهر رضوی دارد. بر اساس اسناد تاریخی و سفرنامه‌های معتبر از جمله گزارش‌های مکتوب دوره صفوی و افشاری و نقشه‌های تاریخی موجود، این محور همواره نقش یک شریان اصلی تجاری–خدماتی و محل عبور هیئت‌ها و زائران را ایفا می‌کرده و ساختار آن در پیوند کامل با محلات مسکونی پیرامون و عناصر

خدماتی نظیر کاروان‌سراها، آب‌انبارها و حمام‌های تاریخی سازمان‌یافته بود.

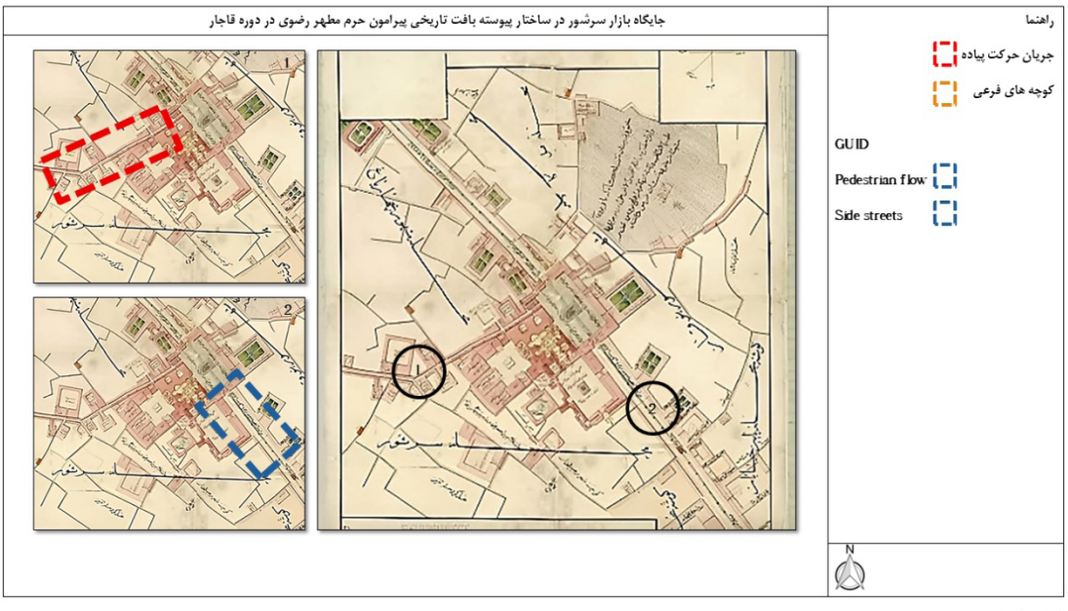
برای بررسی دقیق این سیر تحول، سیر زمانی پژوهش در سه مقطع تحلیلی دسته‌بندی می‌شود: ۱. دوره قاجار: تداوم ساختار سنتی، یکپارچگی کالبدی–عملکردی و پیوند اندام‌وار بازار با بافت مسکونی پیرامون. ۲. دوره پهلوی: آغاز مداخلات مدرن شهری، احداث خیابان‌های عریض حاشیه‌ای و شکل‌گیری نخستین نشانه‌های گسست فضایی. ۳. دوره معاصر: گسترش شتابان فضاهای اقامتی–توریستی و اجرای اقدامات مرمت تک‌بُعدی در راسته اصلی.

تحلیل تطبیقی این ادوار نشان می‌دهد که چگونه بازار سرشور از یک عنصر پیونددهنده و اندام‌وار محله‌ای در ادوار تاریخی، به محور ساختاریافتهٔ معاصر تغییر نقش داده است؛ تحولی که در ادامه به ارزیابی ابعاد و پیامدهای فضایی–اجتماعی آن پرداخته می‌شود.

٤-٤-١. دوره قاجار: پیوستگی تاریخی بازار با بافت پیرامون

در دوره قاجار، بازار سرشور بخشی از ساختار پیوسته و درهم‌تنیده بافت تاریخی پیرامون حرم مطهر رضوی بوده است (سیدی، ۱۳۹۰؛ نقشه تاریخی ذوالفقار مهندس، ۱۲۸۴). در این دوره، بازار نه به‌صورت یک راسته منفرد و ایزوله، بلکه در تعامل اندام‌وار با محله سرشور، گذرهای فرعی، کاروان‌سراها، حمام‌ها و فضاهای خدماتی مرتبط با زائران و مجاوران عمل می‌کرد.

همان‌گونه که در شکل ۱۴ (تحلیل ارتباط فضایی بازار و بافت پیرامون در دوره قاجار) با ترسیم خطوط ارتباطی و نقاط مفصلی نمایش داده شده است، شبکه معابر شعاعی و کوچه‌های فرعی، جریان حرکت پیاده را بدون انقطاع میان راسته اصلی بازار و لایه‌های مسکونی محله برقرار می‌ساختند. این پیوند کالبدی–عملکردی نشان می‌دهد که حیات اقتصادی و اجتماعی بازار در این دوره، کاملاً متکی بر تعامل متقابل با محیط پیرامونی و ساکنان محلی بوده است.

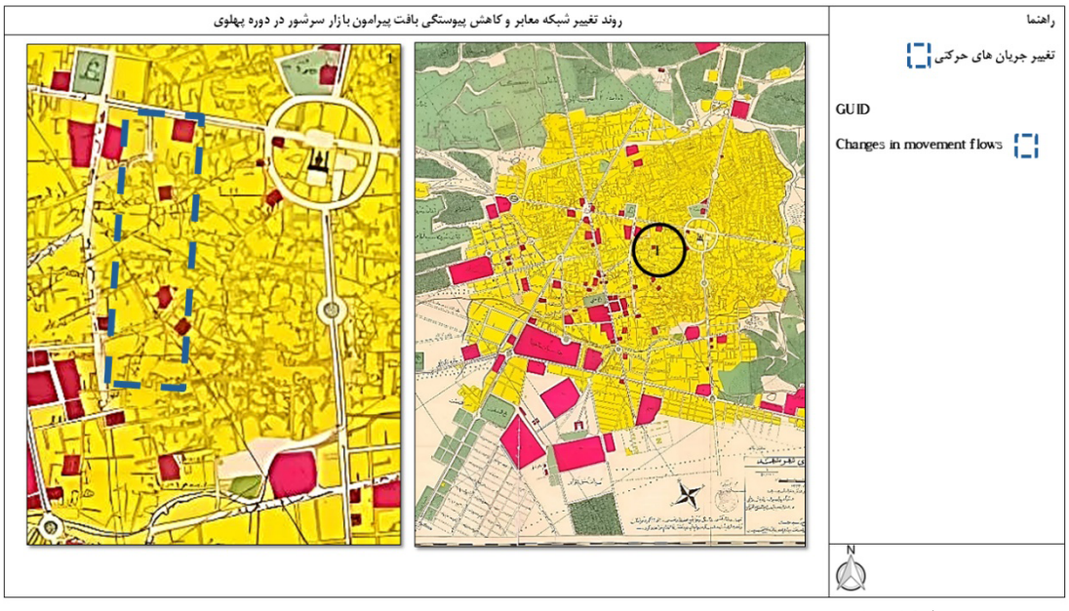
شکل ١٤. جایگاه بازار سرشور در ساختار پیوسته بافت تاریخی پیرامون حرم مطهر رضوی در دوره قاجار؛ نمایش ارتباط بازار با محله سرشور، گذرهای پیرامونی و عناصر خدماتی مجاور.

Figure 14. The position of Sarshour Bazaar in the continuous historical fabric surrounding the Holy Shrine of Imam Reza in the Qajar period; showing the connection of the bazaar with Sarshour neighborhood, surrounding passages, and adjacent service elements.

٤-٤-٢. دوره پهلوی: آغاز تغییرات و تضعیف پیوستگی

در دوره پهلوی، با تغییر در ساختار فضایی شهر و مداخله در شبکه معابر (از جمله احداث خیابان‌های عریض و اصلاحات دسترسی در محدوده پیرامون حرم مطهر)، زمینه‌های گسست تدریجی در پیوند بازار سرشور با بافت پیرامونی شکل گرفت (مهندسین مشاور طاش، ۱۳۸۴). در این مرحله، هرچند بازار همچنان کارکرد اقتصادی و زیارتی خود را تا حدودی حفظ کرده بود، اما تغییر در مسیرهای دسترسی اصلی، دگرگونی در مقیاس و ساختار قطعات مجاور، و تضعیف نقش برخی گذرهای تاریخی به دلیل عدم انطباق با شبکه حرکتی جدید، به کاهش یکپارچگی فضایی محدوده انجامید.

همان‌گونه که در شکل ۱۵ (تحلیل مداخلات شبکه معابر و انقطاع بافت مسکونی در دوره پهلوی) نشان داده شده است، قطع شدن ارتباط مستقیم برخی کوچه‌های فرعی با راسته اصلی بازار به واسطه تعریض‌ها و تغییرات کالبدی، نخستین نشانه‌های ناپیوستگی کالبدی و عملکردی را رقم زد؛ دوره‌ای که می‌توان آن را مرحله گذار از ساختار منسجم تاریخی به سمت گسست تدریجی و آغاز روند مرمت جزیره‌ای دانست.

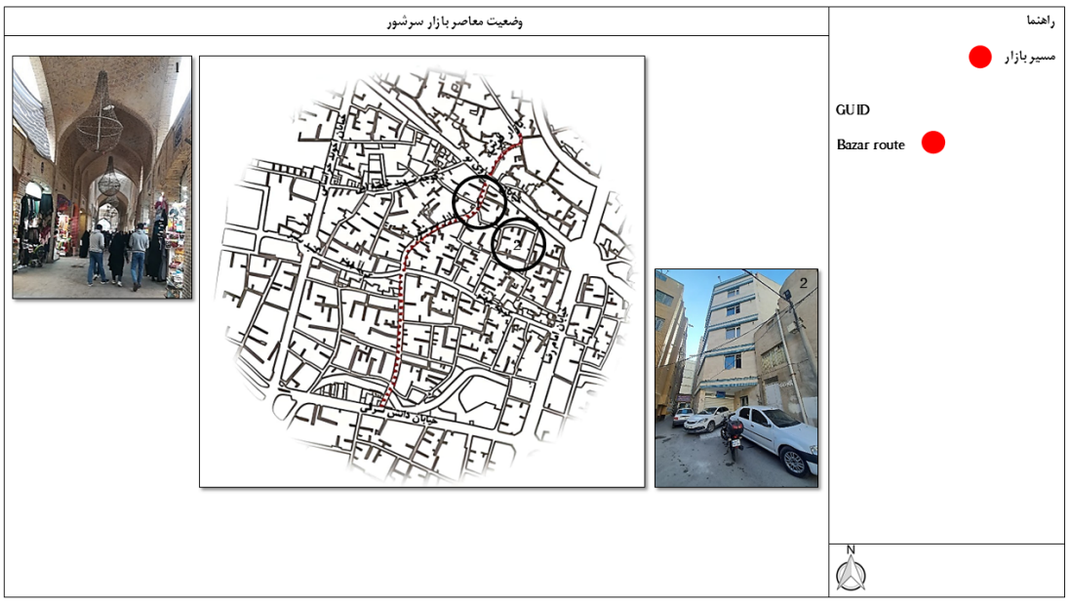

شکل۱۵. روند تغییر شبکه معابر و کاهش پیوستگی بافت پیرامون بازار سرشور در دوره پهلوی (۱۳۳۱).

Figure 15. The trend of changing street network and reducing connectivity of the surrounding fabric of Sarshour Bazaar in the Pahlavi period (1952).

٤-٤-٣. وضعیت معاصر: مرمت جزیره‌ای و گسست از بافت پیرامون

در وضعیت معاصر، بخش اصلی بازار سرشور مورد مرمت قرار گرفته و از نظر کالبدی نسبت به پیرامون خود سامان‌یافته‌تر است. بااین‌حال، این مرمت به بافت اطراف سرایت نکرده و در نتیجه، راسته مرمت‌شده در میان‌بافتی فرسوده، کم‌تحرک و دارای دسترسی‌های محدود قرار گرفته است. وجود بن‌بست‌ها، ضعف پیوستگی جداره‌ها، فرسودگی بناهای مجاور و غلبه برخی کاربری‌های اقامتی، موجب شده است که بازار سرشور در وضعیت کنونی به‌صورت «جزیره‌ای» در بافت پیرامونی ظاهر شود. (شکل۱۶)

شکل ۱۶. وضعیت معاصر بازار سرشور: تمرکز مرمت در راسته اصلی، گسست دسترسی و ناپیوستگی کالبدی در بافت پیرامونی.

Figure 16. Contemporary condition of Sarshour Bazaar: Concentration of restoration on the main axis, access disconnection, and physical discontinuity in the surrounding context.

بر اساس این تقسیم‌بندی، سیر تحول بازار سرشور از پیوستگی ساختاری در دوره قاجار (سیدی، ۱۳۹۰؛ نقشه تاریخی ذوالفقار مهندس، ۱۲۸۴) به تضعیف تدریجی روابط فضایی و انقطاع معابر در دوره پهلوی (مهندسین مشاور طاش، ۱۳۸۴) قابل‌تحلیل است. بررسی پیامدهای این گسست تاریخی نشان می‌دهد که مداخلات کالبدی دهه‌های اخیر در قالب پروژه‌های تک‌بعدیِ بدنه‌سازی یا بهسازی صرفاً پاره‌ای از راسته اصلی، بدون توجه به باز زنده‌سازی شبکه‌ی ارتباطی و ارگانیک بافت پیرامون صورت گرفته است. ظهور این شکل از مداخله که به‌ویژه در وضعیت معاصر به‌صورت اقدامات نقطه‌ای و منفک از کل سیستم فضایی نمایان شده، محدوده را به سمت نوعی مرمت جزیره‌ای سوق داده است.

تحلیل یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که شاخص‌های اصلی این پدیده شامل قطع وابستگی عملکردی بدنه بازار به معابر فرعی محله، ایوان‌وار شدن راسته تجاری و انقطاع جریان حرکت پیاده از بافت مسکونی و تمرکز اعتبارات مرمتی صرفاً بر کالبد فیزیکی دکان‌ها بدون احیای پیوندهای اجتماعی–کالبدی است؛ بنابراین، مسئله اصلی محدوده، نه صرفاً فرسودگی کالبدی ابنیه، بلکه همین گسست تاریخی و عملکردی بازار از بافت پیرامونی است؛ امری که ضرورت بازآفرینی یکپارچه کل محدوده را به‌عنوان راهکار برون‌رفت از این پدیده برجسته می‌کند.

۵. راهبردهای اصلی بازآفرینی یکپارچه بازار سرشور

به‌منظور گذر از کلی‌گویی و انضمامی شدن راهبردهای پیشنهادی در بستر بازار سرشور، لازم است مداخلات متناسب با ویژگی‌های کالبدی و عملکردی این راسته تاریخی تعریف شوند. در بعد کالبدی، مشکل اصلی گسست کالبدی راسته‌های فرعی از محور اصلی است؛ لذا مصداق عینی این راهبرد، احیای پیوندهای ازدست‌رفته و بازگشایی کوچه‌های منتهی به محور اصلی (همچون معابر پیرامون سرای وزیر و بخش‌های متصل به خیابان خسروی) است تا جریان حرکتی از بافت مسکونی پیرامون به درون بازار برقرار شود. از نظر عملکردی، باتوجه‌به هجوم کاربری‌های اقامتی و زائرپذیریِ صرف که به حیات شبانهٔ محله آسیب‌زده است، راهبرد تنوع‌بخشی ایجاب می‌کند که کاربری‌های مکمل و بومی (مانند کارگاه‌های صنایع‌دستی و خدمات روزمره

سکونت) در حجره‌های متروکه یا طبقات فوقانی احیا شوند.

در ابعاد اجتماعی و مدیریتی نیز، باتوجه‌به ضعف مشارکت کسبه و پراکندگی مداخلات میان نهادهای مختلف، راهکارها نیازمند مصادیق اجرایی مشخص هستند. نمونه موفق این رویکرد، الگوهای مشارکتی تجربه‌شده در بافت‌های تاریخی تبریز یا دفاتر توسعه محله‌ای در محدوده‌های پیرامونی حرم مطهر (مشابه تجارب محدوده ثامن) است. مصداق عینی آن در بازار سرشور، تأسیس یک دفتر هماهنگیِ محلی و تشکیل شوراهای صنفی با حضور معتمدین و کسبه است تا ضمن جلوگیری از مرمت‌های نقطه‌ای و جزیره‌ای، فرایند بازآفرینی با حفظ پیوستگی هویتی و تاریخیِ بافت به‌صورت فازبندی شده مدیریت شود. (جدول۲)

جدول ۲. راهبردهای پیشنهادی بازآفرینی یکپارچه بازار سرشور مشهد بر پایه لایه‌های تحلیلی پژوهش

Table2. Proposed strategies for integrated regeneration of Mashhad Sarshour Bazaar based on analytical layers.

راهبرد پیشنهادی	مسئله کلیدی	لایه
برقراری مجدد پیوند فضایی و کالبدی بازار با بافت پیرامونی	گسستگی خط بازار مرمت‌شده از بافت‌های فرسوده و گذرهای پیرامونی	کالبدی
تنوع‌بخشی به کارکردها و تقویت فعالیت‌های مکمل بازار	غلبه کاربری‌های اقامتی و کاهش تنوع فعالیت‌های شهری و محلی	عملکردی
تقویت مشارکت ذی‌نفعان و احیای نقش اجتماعی بازار	ضعف مشارکت کسبه و کاهش پیوند اجتماعی با محله	اجتماعی
حفظ پیوستگی تاریخی و هویتی بازار در مقیاس بستر پیرامونی	تضعیف پیوستگی تاریخی و تبدیل بازار به عنصری مرمت‌شده و منفک	زمانی – تاریخی
استقرار مدیریت یکپارچه و مرحله‌بندی شده برای بازآفرینی محدوده	پراکندگی مداخلات و تمرکز صرف بر مرمت محور اصلی	مدیریتی

٦. نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان داد که مسئله اصلی بازار سرشور مشهد صرفاً فرسودگی کالبدی راسته‌بازار نیست، بلکه گسست چندلایه میان عنصر مرمت‌شده بازار و بافت پیرامونی آن است. بررسی چهارلایه کالبدی، عملکردی، اجتماعی و زمانی آشکار ساخت که اقدامات مرمتی انجام‌شده، به‌رغم بهبود نسبی کیفیت کالبدی راسته اصلی، نتوانسته پیوند فضایی، عملکردی و اجتماعی بازار با محله و شبکه پیرامونی را بازتعریف کند. در نتیجه، بازار سرشور امروز به‌مثابه عنصری نسبتاً سامان‌یافته اما منفرد در میان‌بافتی فرسوده، کم‌تنوع و دچار افت حیات اجتماعی قرار گرفته است؛ وضعیتی که در این پژوهش با مفهوم «مرمت جزیره‌ای» توصیف شد.

این گسست، ریشه در غلبه نگاه کالبدی و موضعی به حفاظت از بازار دارد. در لایه کالبدی، اتصال محدود راسته با معابر فرعی و بافت پیرامونی همچنان پابرجاست؛ در لایه عملکردی، غلبه کاربری‌های اقامتی و کاهش تنوع فعالیت‌های محلی، نقش بازار را به‌عنوان فضای زنده شهری تضعیف کرده است؛ در لایه اجتماعی، مشارکت ناکافی ذی‌نفعان و کاهش پیوند میان کسبه،

ساکنان و زائران مشاهده می‌شود؛ و در لایه زمانی – تاریخی، تداوم تاریخی بازار به‌عنوان بخشی از یک مجموعه شهری – زیارتی، دچار گسست شده است.

براین‌اساس، بازآفرینی پایدار بازار سرشور تنها از مسیر مداخله منفرد در راسته اصلی محقق نخواهد شد. حل مسئله نیازمند گذار از مرمت جزیره‌ای به بازآفرینی یکپارچه است؛ رویکردی که پیوستگی فضایی، تنوع عملکردی، تقویت حیات اجتماعی و هماهنگی مدیریتی را به طور هم‌زمان در مقیاس بازار و بافت پیرامونی دنبال می‌کند. تنها در صورت تحقق چنین نگاهی، می‌توان انتظار داشت که حفاظت از ارزش‌های تاریخی بازار، به احیای هویت، ارتقای کیفیت محیطی و بازگشت پویایی اجتماعی در کل محدوده پیرامون حرم مطهر بینجامد.

سپاسگزاری: ابتدا پروردگار متعال را شاکرم که با نور هدایت خویش، مسیر به‌ثمررسیدن این پژوهش را هموار ساخت. از خانواده عزیزم که با پشتیبانی‌های بی‌دریغ، مسیر این پژوهش را برایم هموار ساختند، و از تمامی همراهانی که در گردآوری داده‌ها بنده را یاری نمودند، سپاسگزارم. لازم به ذکر است این مقاله مستخرج از طرح ۱ باززنده‌سازی میراث شهری با موضوع بازار سرشور مشهد در نیمسال اول سال ۱۴۰۳ است. در طول آماده‌سازی و تنظیم اولیه ساختار متن این مقاله، نویسندگان از ابزار هوش مصنوعی Gemini (نسخه ۲۰۲۶) جهت دسته‌بندی داده‌ها و ویراستاری ساختاری متن استفاده کرده‌اند. نویسندگان، محتوای علمی و عمومی مقاله را به طور کامل بررسی نموده و مسئولیت نهایی آن را بر عهده می‌گیرند.

مشارکت نویسندگان: ایده‌پردازی: م.ز.ب. و ر.ا.؛ روش‌شناسی: م.ز.ب. و ر.ا.؛ نرم‌افزار: م.ز.ب.؛ اعتبارسنجی: ر.ا.؛ تحلیل رسمی: م.ز.ب.؛ تحقیق و بررسی: م.ز.ب.؛ منابع: م.ز.ب.؛ مدیریت و تنظیم داده‌ها: م.ز.ب.؛ نگارش پیش‌نویس اولیه: م.ز.ب.؛ بازبینی و ویرایش متن: م.ز.ب. و ر.ا.؛ تصویرسازی داده‌ها: م.ز.ب.؛ نظارت: ر.ا.؛ مدیریت پروژه: ر.ا. تمام نویسندگان نسخه منتشر شده مقاله را مطالعه کرده و با آن موافقت نموده‌اند.

تأمین مالی: این پژوهش هیچ بودجه خارجی دریافت نکرده است.

تضاد منافع: نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافعی را اعلام نمی‌کنند. تأمین‌کنندگان در طراحی مطالعه، در جمع‌آوری، تجزیه‌وتحلیل یا تفسیر داده‌ها، در نوشتن مقاله یا در تصمیم‌گیری برای انتشار نتایج نقشی نداشتند.

دسترسی به داده‌ها و مواد: داده‌های پشتیبانی‌کننده از یافته‌های این پژوهش در سامانه عمومی بارگذاری نشده‌اند، اما داده‌های خام در صورت درخواست معقول از نویسنده مسئول، در دسترس قرار خواهد گرفت.

منابع References

Ahmadi, G., Ghaffari, H., & Pourhassanzadeh, M. H. (2021). Evaluation of the function of historical bazaars in Iranian-Islamic cities (Case study: The historic bazaar of Ardabil). Journal of Urban Structure and Function Studies, 8(26), 56-74. [In Persian].

Amanzadegan, E., & Tabibian, M. (2021). Strategic analysis of historical urban texture regeneration (Case study: Historical texture of Shiraz). Geography and Regional Planning, 12(1), 181-193. [In Persian].

Amini, M., & Rahnama, M. R. (2016). Investigation of the role of public and private organizations' participation in the reconstruction of distressed urban areas (Case study: Sarshour neighborhood of Mashhad).

Bagheri, S. M., Nasr, T., Heidari, A. A., & Taghipour, M. (2021). Investigating the effect of spatial continuity quality at entrances on presence in the bazaar (Case study: Traditional bazaar of Shiraz). Journal of Architectural Thought, 5(10), 112-128. [In Persian].

Balali Oskoui, A., & Jafari, P. (2022). Analysis of social interactions in the historical bazaar of Tabriz with emphasis on the physical dimension of space (Case study: Amir Saray and Dodari Saray). Urban Studies, 11(42), 87-102. [In Persian].

Bouzarinejad, Y. (2012). The origin of social life according to Allameh Tabataba'i. Social Theories of Muslim Thinkers, 2(2), 115-138. [In Persian].

Carmona, M., Tiesdell, S., Heath, T., & Oc, T. (2010). Public Places, Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design. Routledge.

Danesh Shahraki, Z., & Saeedi, F. (2018). Restoration and revitalization of historic buildings in traditional contexts (Case study: Restoration of Hamedaniha Saray in Qom Bazaar). 3rd Annual Conference on Architecture, Urban Planning and Urban Management, Tehran, Iran. [In Persian].

Daneshmand, S., & Vakilinejad, R. (2015). Determining the priority of tourism routes in historical urban fabric (Case study: Historical fabric of Shiraz). National Conference on Distressed and Historical Urban Areas: Challenges and Solutions, Kashan, Iran. [In Persian].

Fainstein, S. S. (2010). The Just City. Cornell University Press.

Ghalandarian, I., & Ghane Honarvar, Z. (2024). Rereading the evolution of the Iranian-Islamic neighborhood structure based on urban development plan proposals (Case study: Sarshour neighborhood, Mashhad). Researches in Islamic Architecture, 12(2). [In Persian].

Ghalandarian, I., & Goharipour, H. (2023). Requiem for the Spiritual Experience: Reconceptualising "Quality of the Environment" by Looking at the Renovation Process of the Samen District in Mashhad, Iran. Journal of Urban Regeneration and Renewal, 17(1), 38–52.

Ghazi Mirsaid, S. M., Etemadi, K., & Rezvani, F. (2023). Promoting the livability of historical urban areas (Case study: Historical texture of Semnan). Applied Arts, 3(2), 21-40. [In Persian]. Hataminejad, H., Rahmati, N., & Esmailzadeh Kovaki, A. (2013). The necessity of measuring and empowering social capital in the renovation of distressed urban fabrics (Case study: Sarshour neighborhood of Mashhad). Journal of Geography and Urban Space Development, 2(1), 2-13. [In Persian].

Hillier, B., & Hanson, J. (1984). The Social Logic of Space. Cambridge University Press. Hojjat, I., Balali Oskoui, A., Hashemi Aghajari, M., & Yazdani, S. (2023). Reconstruction of the hypothetical plan of the historic city of Soltaniyeh based on Matrakci's miniature and historical documents. Journal of Archaeological Studies of Iran, 13(38), 237-266. [In Persian].

Khalesi, B., Hanaee, T., Seyed Al-Hosseini, S. M., & Seghatoleslam, A. (2020). Comparative study of the morphology of the old fabric of Sarshour neighborhood and the new fabric of Otoboosrani town in Mashhad with emphasis on climatic components. Bagh-e Nazar. [In Persian].

Khanizadeh, M. A., & Razavian, M. T. (2016). Assessment of effective components on residents' satisfaction with the living environment in distressed and historical fabrics (Case study: Sarshour neighborhood of Mashhad). Geography (Regional Planning), 9(1), 229-244. [In Persian].

Madaniipour, A. (2003). Public and Private Spaces of the City. Routledge.

Masoudi, S. B., Mobasheri, A., & Behnam Moghaddam, S. (2022). Revitalization of old Iranian bazaars (Case study: Sarshour Bazaar of Mashhad). 1st International Conference on Civil Engineering, Architecture and Urbanism with an Approach to Urban Infrastructure Development, Copenhagen, Denmark.

Mesgarani, N., Ejza Shokouhi, M., Khakpoor, B., & Noghsan Mohammadi, M. R. (2018). Evaluation of the residential environment quality in the city center with emphasis on sustainability (Case study: Sarshour and Chehno area of Mashhad). Armanshahr Architecture & Urban Development, 11(23). [In Persian].

Milani, N. (2017). Sufism and social life. Abstract Book of the 3rd Conference on Conceptual and Theoretical Enquiries into Iranian Society, Tehran, Iran. [In Persian].

Mohammadi, H., & Eshaghi, N. (2016). Promoting social capital in historical urban fabric (Case study: Historical fabric of Kerman). 2nd International Conference on Civil Engineering, Architecture, Urban Planning and Sustainable Environment, Istanbul, Turkey. [In Persian].

Pourahmad, A., Habibi, K., & Keshavarz, M. (2010). The evolution of the concept of urban regeneration as a new approach in distressed urban areas. Journal of Iranian-Islamic City Studies, 1(1), 73-92. [In Persian].

Proceedings of the 3rd International Conference on Research in Science and Technology, Berlin, Germany. [In Persian].

Rafiei, S., & Akbari Namad, S. (2025). Identification of physical components affecting the formation of third places: A comparative study of Tabriz historic bazaar and Laleh Park commercial complex. Manifestation of Art in Architecture and Urban Engineering, 3(2), 1-15. [In Persian].

Rahnama, M. R., Hayati, S., Shirzad, Z., Kazemi Biniaz, M., & Ghanbari, M. (2017). Determining the priority of reviving urban distressed textures using multi-criteria decision-making methods (Case study: Sarshour neighborhood of Mashhad). Journal of Geography and Urban Space Development, 4(1), 23-39. [In Persian].

Saadati, M., & Naseri Soume'eh, H. (2019). A look at the social life of the ancient city of Seymareh from formation to collapse. Iranian Archaeological Research, 9(22), 162-185. [In Persian].

Saraei, M. H., Ghasemi, M., & Rostamzadeh, M. (2023). Strategic evaluation of historical fabric regeneration (Case study: District 2 of Kerman historic fabric). Journal of Geographical Research of Desert Areas, 11(1), 67-85. [In Persian].

Seghatoleslami, A. (2020). Conceptual analysis of neighborhood realm based on residents' perception using Geographic Information System (GIS) (Case study: Neighborhoods of Mashhad). Journal of Iranian Architecture & Urbanism, 10(2), 193-209. [In Persian].

Seydi, M. (2011). History of Mashhad city: From the beginning to the contemporary era. Tehran: Islamic City Council Research Center.

Shabani, A. H., & Izadi, M. S. (2017). Localization of integrated urban regeneration in the historical fabrics of Islamic cities. Researches in Islamic Architecture, 5(2), 34-51. [In Persian].

Shateri Vaighan, O., Damdieh, M., & Kohpazadeh, V. (2020). Principles of restoration of historical urban fabrics. Shabak Scientific Journal, 6(1), 183-195. [In Persian].

Siyami, G., & Bagherzadeh, F. (2014). Comparative analysis of historical, distressed, and new urban fabrics in Mashhad metropolis (Case study: Sarshour, Abkooh, and Ardam neighborhoods). Human Geography Research, 46(1), 83-100. [In Persian].

Taban Tarashkar, S., & Partovi, P. (2019). Effective components on children's participation in the process of preparing and implementing neighborhood development plans (Case study: Sarshour neighborhood of Mashhad). Urban Studies, (30). [In Persian].

Taghinejad, K., Yazdani, S., Sheikholislami, A., & Malekhoseini, A. (2022). Formulation of desirable scenarios for creative regeneration of the historic fabric of Gorgan. Journal of Natural Environment (Iranian Journal of Natural Resources), 24(1), 27-38. [In Persian].

Talen, E. (2012). City Rules: How Regulations Affect Urban Form. Island Press.

Tash Consulting Engineers. (2005). Regeneration and restoration plan for the historical fabric surrounding the holy shrine of Imam Reza. Ministry of Housing and Urban Development.

UNESCO. (2011). Recommendation on the Historic Urban Landscape. Paris: UNESCO World Heritage Centre. Available at: https://whc.unesco.org/en/hul/.

Zare, A. A., Shamseddini, A., & Meshk Sar, P. (2023). Evaluation of integrated urban management performance in regeneration of urban distressed contexts (Case study: Fakhrabad neighborhood - Shiraz metropolis). Urban Futures Journal, 3(1), 46-70. [In Persian].

Zenouzi Marand, N. (2022). The role of revitalization and restoration of historic neighborhoods in tourism development (Case study: Sarshour neighborhood of Mashhad). 18th National Conference on Urban Planning, Architecture, Civil Engineering and Environment, Tehran, Iran. [In Persian].

Ziyaee, M. (2017). Revitalization of Cultural and Aesthetical Assets of Iranian Traditional Bazaar. ICONARP International Journal of Architecture and Planning, 5(2), 234–251. [In Persian]

احمدی، قادر؛ غفاری، حمید و پورحسن‌زاده، محمدحسین (۱۴۰۰). ارزیابی کارکرد بازارهای تاریخی در شهرهای ایرانی – اسلامی (مطالعه موردی: بازار تاریخی شهر اردبیل). مطالعات ساختار و کارکرد شهری، دوره ۸، شماره ۲۶، ص ۷۴–۵۶.

امان‌زادگان، الهام و طبیبیان، منوچهر (۱۴۰۰). تحلیل راهبردی بازآفرینی بافت‌های تاریخی شهری (مطالعه موردی: بافت تاریخی شیراز). فصلنامه علمی – پژوهشی جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال دوازدهم، شماره ۱، ص ۱۸۱–۱۹۳.

امینی، مرضیه و رهنما، محمدرحیم (۱۳۹۵). بررسی نقش مشارکت ارگان‌ها و سازمان‌های دولتی و خصوصی در بازسازی بافت فرسوده شهری (نمونه موردی: محله سرشور مشهد). مجموعه‌مقالات سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، برلین، آلمان.

باقری، سیده مریم؛ نصر، طاهره؛ حیدری، علی‌اکبر و تقی‌پور، ملیحه (۱۴۰۰). بررسی چگونگی تأثیر کیفیت پیوستگی فضایی در ورودی‌ها بر میزان حضورپذیری در بازار (نمونه مطالعاتی: بازار سنتی شهر شیراز). تفکر معماری، دوره ۵، شماره ۱۰، ص ۱۱۲-۱۲۸.
بلالی اسکویی، آزیتا و جعفری، پرستو (۱۴۰۱). تحلیل تعاملات اجتماعی در بازار تاریخی تبریز با تأکید بر جنبه کالبدی فضا (نمونه موردی: سرای امیر و سرای دوداری). مطالعات شهری، دوره ۱۱، شماره ۴۲، ص ۸۷-۱۰۲.
بوذری‌نژاد، یحیی (۱۳۹۱). منشأ حیات اجتماعی از نظر علامه طباطبایی. دوفصلنامه علمی‌پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، سال دوم، شماره دوم، ص ۱۱۵-۱۳۸.
پوراحمد، احمد؛ حبیبی، کیومرث و کشاورز، مهناز (۱۳۸۹). سیر تحول مفهوم‌شناسی بازآفرینی شهری به‌عنوان رویکردی نو در بافت‌های فرسوده شهری. مطالعات شهر ایرانی‌اسلامی، سال اول، شماره ۱، ص ۷۳-۹۲.
تابانتراشکار، سپیده و پرتوی، پروین (۱۳۹۸). مؤلفه‌های مؤثر بر مشارکت کودکان در فرایند تهیه و اجرای طرح‌های توسعه محله‌ای (موردپژوهی: محله سرشور مشهد). مطالعات شهری، شماره ۳۰.
تقی‌نژاد، کاظم؛ یزدانی، سعید؛ شیخ‌الاسلامی، علیرضا و ملک‌حسینی، عباس (۱۴۰۱). تدوین سناریوهای مطلوب بازآفرینی خلاق بافت تاریخی شهر گرگان. علوم و تکنولوژی محیطزیست، دوره بیست و چهارم، شماره یک، ص ۲۷-۳۸.
ثقه الاسلامی، عمید (۱۳۹۹). تحلیل مفهومی از قلمرو محله بر پایه ادراک ساکنین با بهره‌گیری از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS)؛ نمونه مطالعاتی: محلات شهر مشهد. نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، ۱۰(۲)، ص ۱۹۳-۲۰۹.
حاتمی‌نژاد، حسین؛ رحمتی، نورالدین و اسماعیل‌زاده کواکی، علی (۱۳۹۲). ضرورت سنجش و توانمندسازی سرمایه اجتماعی در بهسازی بافت‌های فرسوده شهری (مطالعه موردی: محله سرشور مشهد). مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری، سال دوم، شماره ۱، ص ۲-۱۳.
حجت، عیسی؛ بلالی اسکویی، آزیتا؛ هاشمی آقاجری، مهتاب و یزدانی، ثنا (۱۴۰۲). بازسازی طرح فرضی شهر تاریخی سلطانیه بر اساس مینیاتور مطراقچی و اسناد تاریخی. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۱۳، شماره ۳۸، ص ۲۳۷-۲۶۶.
خالصی، بهاره؛ حنایی، تکتم؛ سیدالحسینی، سیدمسلم؛ ثقه‌الاسلام، عمید (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی مورفولوژی بافت قدیم محله سرشور و بافت جدید شهرک اتوبوسرانی شهر مشهد با تأکید بر مؤلفه‌های اقلیمی. باغ نظر.
خانی‌زاده، محمدعلی و رضویان، محمدتقی (۱۳۹۵). سنجش مؤلفه‌های مؤثر بر رضایتمندی ساکنین از محیط سکونت در بافت‌های فرسوده و تاریخی (نمونه موردی: محله سرشور شهر مشهد). فصلنامه علمی - پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، سال نهم، شماره ۱، ص ۲۲۹-۲۴۴.
دانش شهرکی، زهرا و سعیدی، فاطمه (۱۳۹۷). مرمت و احیای بناهای قدیمی در بافت‌های سنتی (نمونه موردی مرمت و احیای سرای همدانی‌ها در بازار قم). سومین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری، تهران، ایران.
دانشمند، سارا و وکیلی نژاد، رزا (۱۳۹۴). تعیین اولویت مسیرهای گردشگری در بافت تاریخی شهری (نمونه موردی بافت تاریخی شیراز). همایش ملی بافت‌های فرسوده و تاریخی شهری: چالش‌ها و راهکارها، کاشان، ایران.
رافعی، سپیده و اکبری‌نماد، شبنم (۱۴۰۴). شناسایی مؤلفه‌های کالبدی مؤثر بر شکل‌گیری مکان‌های سوم: مطالعه تطبیقی بازار تاریخی تبریز و مجتمع تجاری لاله‌پارک. تجلی هنر در معماری و مهندسی شهری، دوره ۳، شماره ۲، ص ۱-۱۵.
رهنما، محمدرحیم؛ حیاتی، سلمان؛ شیرزاد، زهرا؛ کاظمی بی‌نیاز، مهدی و قنبری، محمد (۱۳۹۶). تعیین اولویت احیاء بافت‌های فرسوده شهری با استفاده از روش‌های تصمیم‌گیری چند معیاره (نمونه: محله سرشور مشهد). مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری، سال چهارم، شماره ۱، ص ۲۳-۳۹.
زارع، امیرعباس؛ شمس‌الدینی، علی و مشک‌سار، پریسا (۱۴۰۲). بررسی عملکرد مدیریت یکپارچه شهری در بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری (مطالعه موردی: محله فخرآباد - کلان‌شهر شیراز). فصلنامه آینده‌پژوهی شهری، دوره ۳، شماره ۱، ص ۴۶-۷۰.
سرایی، محمدحسین؛ قاسمی، مسلم و رستم‌زاده، میترا (۱۴۰۲). ارزیابی راهبردی بازآفرینی بافت‌های تاریخی (مطالعه موردی: ناحیه ۲ بافت تاریخی کرمان). مجله پژوهش‌های جغرافیایی مناطق بیابانی، سال یازدهم، شماره ۱، ص ۶۷-۸۵.
سعادتی، محسن و ناصری صومعه، حسین (۱۳۹۸). نگاهی به حیات اجتماعی شهر باستانی سیمره از شکل‌گیری تا فروپاشی. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، سال نهم، شماره ۲۲، ص ۱۶۲-۱۸۵.
سیدی، مهدی (۱۳۹۰). تاریخ شهر مشهد: از آغاز تا دوران معاصر. تهران: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.

زنوزی مرند، نیلوفر (۱۴۰۱). نقش باززنده‌سازی و مرمت محلات تاریخی در توسعه صنعت گردشگری (مطالعه موردی: محله سرشور مشهد). هجدهمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران و محیط زیست، تهران، ایران.
شاطری وایقان، امید؛ دمدیه، محمد و کهپازاده، وحید (۱۳۹۹). مبانی مرمت بافت‌های تاریخی شهری. نشریه علمی تخصصی شباک، سال ششم، شماره ۱، ص ۱۸۳-۱۹۵.
شبانی، امیرحسین و ایزدی، محمدسعید (۱۳۹۶). بومی‌سازی بازآفرینی یکپارچه شهری بافت‌های تاریخی شهر اسلامی. پژوهش‌های معماری اسلامی، سال پنجم، شماره دوم، ص ۳۴-۵۱.
صیامی، قدیر و باقرزاده، فهیمه (۱۳۹۳). سنجش تطبیقی بافت‌های تاریخی، فرسوده و نوساز شهری در کلان‌شهر مشهد (نمونه موردی محلات سرشور، آبکوه و اردام). فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره ۴۶، شماره ۱، ص ۸۳-۱۰۰.
قاضی میرسعید، سید مجتبی؛ اعتمادی، کیانا و رضوانی، فاطمه (۱۴۰۲). ارتقای زیست‌پذیری بافت‌های تاریخی شهری (مطالعه موردی: بافت تاریخی سمنان). نشریه هنرهای کاربردی، دوره ۳، شماره ۲، ص ۲۱-۴۰.
قلندریان، ایمان و قانع هنرور، زینب (۱۴۰۳). بازخوانی تطور ساختار محله ایرانی-اسلامی مبتنی بر پیشنهادات طرح‌های توسعه شهری (مورد مطالعه: محله سرشور، مشهد). پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱۲(۲).
محمدی، حمید و اسحقی، نجمه (۱۳۹۵). ارتقای سرمایه اجتماعی در بافت تاریخی شهری (نمونه موردی بافت تاریخی شهر کرمان). دومین کنفرانس بین‌المللی مهندسی عمران، معماری، شهرسازی و محیطزیست پایدار، استانبول، ترکیه.
مسعودی، سیده بنت‌الهدی؛ مباشری، آیدا؛ و بهنام مقدم، سارا (۱۴۰۱). «باززنده‌سازی بازارهای قدیمی ایران (نمونه موردی: بازار سرشور مشهد)». اولین کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری، شهرسازی با رویکرد توسعه زیرساخت‌های شهری، کپنهاگ، دانمارک.
مسگرانی، نونا؛ اجزاشکوهی، محمد؛ خاکپور، براتعلی؛ نقصان‌محمدی، محمدرضا (۱۳۹۷). ارزیابی کیفیت محیط مسکونی مرکز شهر با تأکید بر پایداری؛ مورد مطالعاتی: محدوده سرشور و چهنو شهر مشهد. معماری و شهرسازی آرمانشهر، ۱۱(۲۳).
مهندسین مشاور طاش (۱۳۸۴). طرح بازافزایی و مرمت بافت تاریخی اطراف حرم مطهر رضوی. وزارت مسکن و شهرسازی. میلانی، ندا (۱۳۹۶). تصوف و حیات اجتماعی. مجموعه چکیده مقاله‌های سومین همایش کنکاش‌های مفهومی و نظری درباره جامعه ایران، تهران، ایران.
نظرآنلاین (n.d.). نقشه‌های تاریخی محدوده سرشور. https://www. azaronline.ir